

***MORTS POUR LA FRANCE. REPUBLICANS A L'EXÈRCIT FRANÇAIS
DURANT LA SEGONA GUERRA MUNDIAL****

***MORTS POUR LA FRANCE. REPUBLICANS IN THE FRENCH ARMY
DURING THE SECOND WORLD WAR***

MERCÈ MORALES**
Societat Catalana d'Estudis Històrics

Rebut: 18 de maig de 2025 - Acceptat: 7 de setembre de 2025

RESUM: L'article és el resultat d'una extensa recerca sobre els republicans que van lluitar a la Segona Guerra Mundial a l'exèrcit francès. S'analitzen les diverses casuístiques i tipologies dels voluntaris, procedències, periodificació, i la pluralitat de regiments i fronts de guerra en què van combatre. També dedica una especial atenció als joves d'aquella generació, així com al destí divers dels presoners de guerra, l'experiència bèl·lica, i al procés de recuperació historiogràfica d'aquests combatents que van ser relegats a la invisibilitat en els inicis de la Guerra Freda.

PARAULES CLAU: militars republicans, Segona Guerra Mundial, exèrcit francès, presoners de guerra, Companyies de Treballadors Estrangers, nova historiografia de la guerra.

ABSTRACT: the article is the result of an in-depth investigation about the republican soldiers who fought in the Second World War in the French army. It analyses the different types of volunteers, origins, period of time and reasons for enlistments, and shows the plurality of regiments and fronts in which they fought. It also places special emphasis on the young people of that generation, the diverse fate of the prisoners of war and the experience of war. It also shows the process of historical recovery of these combatants, relegated to invisibility at the beginning of the Cold War.

(*) La primera aproximació d'aquest estudi es va presentar a la conferència d'obertura del curs acadèmic 2024-2025 de la Societat Catalana d'Estudis Històrics, el 14 de novembre de 2024, amb el títol *L'altra història de Dunkerque. La Batalla de França i l'inici de l'Holocaust de l'exili republicà*.

(**) moralesm.merce@gmail.com

KEYWORDS: republican soldiers, Second World War, French army, prisoners of war, Foreign Workers Companies (Compagnies de Travailleurs Étrangers, CTE), new historiography of the war.

1. INTRODUCCIÓ

El 2017 es va estrenar una de les darreres grans produccions cinematogràfiques sobre la Segona Guerra Mundial: *Dunkерque*, del director de cinema britànic Christopher Nolan. En el film, Nolan evoca l'operació Dinamo, l'èpica evacuació per mar en què es van rescatar més de tres-cents mil soldats dels exèrcits britànic i francès atrapats a la bossa de Dunkerque. Entre aquells soldats hi havia milers de republicans que, com a voluntaris de l'exèrcit francès i civils militaritzats de les Companyies de Treballadors Estrangers, havien lluitat a la primera línia del front. Eren una minoria i Nolan no tenia per què significar-los a la seva pel·lícula. Potser algú, en una altra ocasió, els porti a la gran pantalla, fet que contribuiria a incorporar-los eficaçment al relat de la guerra, encara que fos vuitanta anys després.

L'article presenta una aproximació als republicans que van combatre en la Segona Guerra Mundial a l'exèrcit francès; l'armada aliada que va incorporar el contingent més nombrós. L'objectiu és oferir una primera anàlisi de conjunt d'aquest col·lectiu format per exsoldats de la Segona República exiliats a França i al nord d'Àfrica, i per residents procedents de l'emigració econòmica, un aspecte historiogràficament nou respecte d'estudis anteriors. La seva inclusió ha permès recuperar aquest grup específic de combatents i aportar una visió més plural i complexa, tant dels seus protagonistes com de l'acció bèl·lica i el destí divers dels presoners de guerra. Per a la realització d'aquest estudi s'ha hagut de crear una base de dades en «tots els noms».⁵ Es tracta d'un projecte en curs,

5. Base de dades d'elaboració pròpia a partir de diverses fonts arxivístiques: SHD (Service historique de la Défense, Archives militaires) Vincennes, París / SHD. Caen. Ministère des Armées, www.memoiredeshommes.sga.defense.gouv.fr / CDHLE (Centre de documentation historique de la Légion étrangère); ABALE (Archives du bureau des anciens de la Légion étrangère), Quartier Viénot, Aubagne / CAPM (Centre des archives du personnel militaire), Pau / CNAV (Caisse nationale d'Assurance Vieillesse). Ministère du Travail / CAOM (Centre d'archives d'Outre-mer), Aix-en-Provence / CDRMML (Centre de documentation et de recherche du Mémorial Maréchal Leclerc de Hautecloque et de la Libération), París / ITS (International

per la qual cosa les dades que s'ofereixen estan subjectes a variacions d'ordre quantitatiu.

La recerca presenta així un triple vessant: la síntesi historiogràfica; l'estudi prosopogràfic i la biografia individual, i se suma a l'esforç de recuperació de les biografies d'aquells joves que van viure des de la primera línia del front, dos conflictes bèl·lics devastadors gairebé sense interrupció. En l'article, em referiré només als que conservaven la nacionalitat en el moment d'allistar-se, amb un esment especial als nascuts a Catalunya, que són els que presenten, a més, l'índex més elevat d'allistaments. En l'estudi general s'han incorporat altres dues categories: els allistats que ja s'havien naturalitzat francesos, i els brigadistes internacionals de la Guerra Civil. La nacionalitat i el motiu de la seva residència a França foren elements determinants per al destí d'aquests combatents que van lluitar sota bandera francesa en la conflagració mundial.

2. EMIGRANTS ECONÒMICS I EXILIATS DE LA GUERRA CIVIL

Per conèixer en tota la seva dimensió aquest grup de combatents hem de desfer-nos de l'imaginari únic de l'exili de la Guerra Civil i incorporar els procedents de l'emigració econòmica. La seva inclusió ha estat un dels aspectes destacables de la recerca, ja que la participació en la guerra s'havia vinculat tradicionalment a l'exili i a regiments de marxa i infanteria de la Legió Estrangera francesa. Malgrat que, en efecte, la majoria dels estrangers que es van allistar a l'exèrcit francès van ser destinats a la Legió, els residents a França des de feia deu anys —cinc en alguns casos— van tenir l'opció de ser incorporats a unitats dels exèrcits regular i colonial.⁶ Com ha revelat aquest estudi, més de sis mil republicans varen combatre en regiments de la Legió, i en una xifra superior al dos mil els que ho van fer en més de tres-cents regiments dels exèrcits regular i colonial francès, xifra que encara pot ser més elevada atès que la recerca arxivística no s'ha ultimat.

Tracing Service) Arxiu de la Creu Roja Internacional, Bad Arolsen, Westfàlia / ANF (Archives nationales de France), París / BNF (Bibliothèque nationale de France), París, / AD (Archive départementale).

6. BNF. *Journal Officiel. Débats parlementaires*, 21 de març de 1940, p. 281.

Quan es va declarar la guerra el 3 de setembre de 1939, la població espanyola a l'Estat francès era la tercera estrangera més nombrosa, després de la italiana i la polonesa. Del mig milió de residents, la meitat eren emigrants econòmics⁷ i l'altra meitat exiliats de la Guerra Civil. Segons el *Bulletin de la Statistique générale de la France*, el 1940 residien al país cinc milions d'estrangers, una vuitena part de la població.⁸ França havia estat el gran país europeu d'acollida en els anys d'entreguerres tant de l'emigració econòmica com de la política i religiosa, com va ser el cas dels jueus procedents de Centreeuropa i l'Europa de l'Est. Responent a aquestes diverses tipologies, sota el genèric «estrangers» es categoritzava tres tipus de residents: els emigrants econòmics, els beneficiaris del dret d'asil i els apàtrides.⁹ Els arribats de l'Estat espanyol van pertànyer a les dues primeres categories, si bé, la línia que els va separar de l'apàtrida fou molt fràgil per als exsoldats de la República fets presoners de guerra pels alemanys a la batalla de França (maig-juny de 1940).

2.1. Quantificació, periodificació i procedències territorials

Les previsions del president del govern republicà, Juan Negrín, sobre l'exili civil s'havien vist desbordades per la desfeta militar, que va arribar a proporcions sense precedents amb prop de 270.000 soldats que creuaren la frontera el febrer de 1939. D'acord amb les directrius previstes pel govern francès, tot aquell nombrós exèrcit va ser desarmat i internat en camps de concentració al costat de desenes de milers d'exiliats civils en les penoses condicions ja conegudes. Un any després, només quedaven a França 166.788 exiliats del mig milió que van passar la frontera,¹⁰ dels quals, 104.000 (62 %) eren exsoldats de la República. D'aquests, 55.000 s'havien enquadrat en les Companyies de Treballadors Estrangers (CTE); 40.000 en el mercat laboral, 3.000 eren considerats

7. Segons Natacha Lillo, el 1936 residien a França 254.000 espanyols. Natacha LILLO, «La emigración española en Francia a lo largo del siglo xx. Entre la “perfecta integración” y el retorno», a *Un siglo de inmigración española en Francia*. Vigo, Grupo de Comunicación Galicia en el Mundo, 2009, p. 18.

8. *Bulletin de la Statistique générale de la France*, Institut Nationale de la Statistique et des Études Économiques, març 1947, Presses Universitaires de France, p. 217.

9. BNF. *Journal Officiel*, 14 de març de 1939, p. 946.

10. Geneviève DREYFUS-ARMAND, *El exilio de los republicanos españoles en Francia. De la Guerra Civil a la muerte de Franco*, Barcelona, Crítica, 1999, p. 42-45 i 71-80.

«inadaptats», i 6.000 s'havien allistat a l'exèrcit. Aquesta xifra, bastant utilitzada fins avui, no incorporava lògicament els que es van allistar després, ni els provinents de l'emigració econòmica.¹¹

A reserva de noves dades, van formar part de l'exèrcit francès un mínim de 8.400 republicans, dels quals, 1.320 eren d'origen català. La majoria es van allistar entre l'abril de 1939 i el 22 de juny de 1940, data de l'armistici francoalemany. Com posen de manifest les peticions d'allistament, el seu nombre hauria pogut ser més elevat si l'exèrcit francès hagués admès tots els sol·licitants. Abans de declarar-se el conflicte, l'Estat Major va limitar la participació, tot manifestant-se menys escrupolós quan va esclatar la guerra i, sobretot, quan aquesta ja era a les portes de França l'abril-maig de 1940.

Signat l'armistici, els que tenien contractes per la durada de la guerra van ser desmobilitzats i, els que els havien firmat per cinc anys o es van allistar després es van dividir entre dues armades: l'«Exèrcit de l'Armistici» del nou govern francès de Vichy, i les *Forces Françaises Libres* (FFL) del general Charles de Gaulle. Les FFL es van crear a Londres aquell mateix mes de juny de 1940 amb soldats que van desertar de l'exèrcit de Vichy per continuar la lluita contra l'Eix. A aquests dos exèrcits es va unir de manera breu un tercer, els *Corps Francs d'Afrique*, del general Henri Giraud. Creats a Algèria el novembre de 1942, es varen fusionar amb les FFL el juliol de 1943.

En síntesi, podem establir dos grans períodes i geografies d'allistament:

1r. Febrer de 1939 - juny de 1940: 7.210 soldats (88 %).

Els allistaments es registren a França i al nord d'Àfrica des de les primeres setmanes de febrer de 1939, i es massifiquen amb l'esclat del conflicte bèl·lic al setembre. A partir d'abril de 1940, quan la guerra és ja una amenaça en territori francès i es produeix la invasió alemanya de França el 10 de maig, els nous reclutes solen ser civils militaritzats de les Companyies de Treballadors Estrangers.

2n. 1 de juliol de 1940 — maig de 1945: 1.045 soldats (12 %).

Els voluntaris es registren preferentment a les FFL del general De Gaulle en dues etapes. Entre juliol de 1940 i agost de 1941 s'enrolen al nou exèrcit

11. Les xifres han variat entre els 15.000 voluntaris citats per Miguel Ángel Sanz (1971), els 10.000 d'Eduard Pons Prades (1973), i els 6.000 que acostuma a computar la historiografia a partir dels anys noranta: Jean-Louis CRÉMIEUX-BRILHAC, «L'engagement militaire des Italiens et des Espagnols dans les armées françaises de 1939 à 1945», a Pierre MILZA i Denis PESCHANSKI [dir.], *Exils et migrations: Italiens et Espagnols en France (1938-1946)*, París, L'Harmattan, 1994, p. 584.

gaullista soldats evacuats de Dunkerque al Regne Unit i d'altres destinats a Síria i a l'Àfrica equatorial, que deserten de l'exèrcit de Vichy. Entre l'estiu de 1941 i el juliol de 1943, l'escenari de la guerra trasllada els allistaments a Tunísia i Algèria sobretot, amb nombroses incorporacions a les FFL a mitjan 1943. Són soldats que havien servit a l'exèrcit vichysta i als *Corps Francs d'Afrique*, i exiliats dels Grups de Treballadors Estrangers (GTE) a mesura que els camps on havien estat confinats van ser alliberats pels aliats (novembre de 1942 - juliol de 1943). Encara el 1944 s'allisten alguns nous voluntaris a França, arran dels desembarcaments aliats a Normandia i Provença.

Els estudis de Diego Gaspar Celaya sobre les FFL¹² han aportat una xifra similar, 1.182, per als allistaments posteriors a l'armistici. Cal matisar, com també apunta l'autor, que alguns d'aquests nous combatents no ho eren en realitat, sinó soldats que havien desertat de l'exèrcit vichysta.

Segons les recerques dutes a terme, podem establir, com a mínim, 11.100 soldats de nacionalitat espanyola que van lluitar amb les forces aliades durant la Segona Guerra Mundial. Els últims estudis de Séan D. Scullion conclouen que van ser 1.200 els que van servir a l'exèrcit britànic, entre ells, també alguns allistats prèviament a l'exèrcit francès.¹³ Així mateix, les investigacions realitzades per Daniel Arasa quantifiquen en més de 800 els que es van allistar a l'exèrcit soviètic.¹⁴ Per la seva banda, els estudis de Javier Fernández, Vicente Suárez, Pedro J. Oiarzábal i Guillermo Tabernilla computen en 1.171 els que van lluitar a l'exèrcit dels Estats Units, xifra que inclou un 40 % de naturalitzats.¹⁵

12. Diego GASPAR CELAYA, *La guerra continúa. Voluntarios españoles en el Servicio de la Francia Libre (1940-1945)*, Madrid, Marcial Pons, 2015.

13. Séan D. SCULLION, *Espanoles contra el nazismo. Republicanos en el Ejército británico durante la Segunda Guerra Mundial*, Barcelona, Espada, 2024.

14. Daniel ARASA, *Los españoles de Stalin*, Barcelona, Bellacqva, 2005. Alberto Fernández n'havia quantificat una xifra similar, 700. Alberto FERNÁNDEZ, *Emigración republicana española (1939-1945)*, Algorta, Bilbao, Zero, 1972.

15. Javier FERNÁNDEZ CASTROAGUDÍN; Vicente SUÁREZ; Pedro J. OIARZÁBAL i Guillermo TABERNILLA, «You are now of the Army of the United States: el reclutamiento de emigrantes españoles en el ejército estadounidense durante la Segunda Guerra Mundial», *Revista Universitaria de Historia Militar*, núm. 26, 2024, p. 113-139. L'article és el resultat de diversos projectes d'investigació com el portat a terme per Pedro J. Oiarzábal i Guillermo Tabernilla sobre la participació de l'emigració basca i navarresa a l'exèrcit dels Estats Units (Fighting Basques, Memory of WWII). Vegeu també, Daniel ARASA, *Los españoles en la guerra del Pacífico*. Barcelona, Laia, 2001.

Sense oblidar que, al bàndol contrari, es van incorporar a la Wehrmacht alemanya prop de 45.000 voluntaris en unitats com la División Azul, l'Esquadrilla Azul i uns quants centenars a les Waffen-SS militaritzades.¹⁶ En una bona part eren exsoldats de la Guerra Civil que havien combatut amb l'exèrcit franquista, joves que estaven fent el servei militar i simpatitzants de la Falange i del Requetè carlista. Es van enfrontar a l'exèrcit soviètic al front de l'Est en una carnisseria que deixà milers de morts i presoners de guerra.

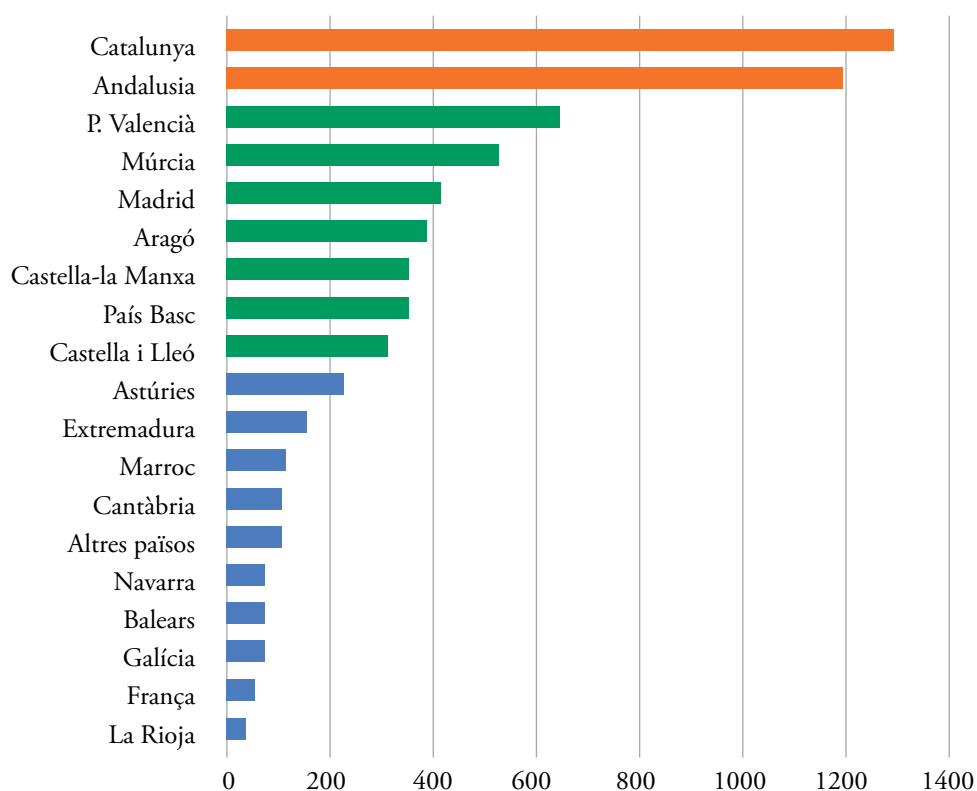

Fig. 1. Procedència dels allistats per comunitats d'origen. S'han pres com a referència les comunitats autònomes actuals (vegeu «Nota»).¹⁷ © Mercè Morales.

16. Xosé Manoel NÚÑEZ-SEIXAS, *Camarada invierno. Experiencia y memoria de la División Azul (1941-1945)*, Barcelona, Crítica, 2016. Xavier MORENO JULIÀ, *La División Azul. Sangre española en Rusia, 1941-1945*, Barcelona, Crítica, 2004.

17. Nota: Els gràfics poden estar subjectes a variacions entre comunitats i poblacions amb registres similars. Hi ha un grup d'allistats que no s'ha pogut computar, perquè les fonts

Com es pot observar en el gràfic, els nascuts a Catalunya i Andalusia són els que presenten el major nombre d'allistaments. En el cas de Catalunya era una participació presumible, ja que va conformar el grup més nombrós de l'exili. Segons una enquesta de març de 1939, s'havien exiliat 100.000 catalans (40.000, exsoldats de la República).¹⁸ Van constituir, per tant, més d'un 20 % de la població exiliada com, de fet, ho confirma la seva presència en l'exèrcit francès, i fou fins i tot més elevada en les Companyies de Treballadors Estrangers (CTE), amb xifres superiors al 30 %. En el cas de l'exili andalús, s'ha avaluat en 50.000 persones, un 10,5 % dels refugiats a França, i més d'un 20 % al nord d'Àfrica,¹⁹ on es varen exiliar prop de 12.000 republicans entre el febrer i el març de 1939.

Les procedències dels allistats presenten una doble casuística. Per una banda, estan relacionades amb els territoris que restaren sota el govern republicà fins a les darreres setmanes de la Guerra Civil (Catalunya, el País Valencià,²⁰ la regió de Múrcia, Andalusia oriental, Madrid i Castella-la Manxa), zones a les quals es van traslladar durant el conflicte milers de desplaçats d'altres comunitats a causa de la caiguda dels fronts, i que també presenten un nombre significatiu de combatents, com Aragó, el País Basc, Castella i Lleó i Astúries. Només els desplaçats a Catalunya s'han computat en un milió de persones, un per cada tres habitants.²¹

Per una altra banda, la seva procedència obeeix també als fluxos migratoris de proximitat a França i el nord d'Àfrica, amb una presència rellevant dels nascuts al llarg del corredor mediterrani. Aquesta tendència ja s'havia manifestat a la Primera Guerra Mundial, amb un 58 % dels voluntaris procedents

documentals només consignen la nacionalitat i no el lloc de naixement, i en d'altres, el topònim apareix tan mal escrit que és pràcticament impossible identificar la població correcta. En qualsevol cas, les principals tendències ja són perceptibles.

18. Joan SAURET, *L'exili polític català*. Barcelona, Aymà, 1979, p. 23.

19. Fernando MARTÍNEZ LÓPEZ, «A modo de presentación, Sobre itinerarios y tipificación del exilio republicano andaluz (1936-1945)», a Fernando MARTÍNEZ LÓPEZ [coord.], *Los andaluces en el exilio*, op. cit., p. 14-15, 24 i 68.

20. Pelai PAGÈS [dir.] *L'exili republicà als Països Catalans. Una diàspora històrica*, Barcelona, Editorial Base, 2012. Daniel DÍAZ ESCULIES, *L'exili dels Països Catalans durant la Guerra Civil de 1936-1939*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2013.

21. Joan SERRALLONGA I URQUIDI, *Refugiats i desplaçats dins la Catalunya en guerra (1936-1939)*. Barcelona, Editorial Base, 2002.

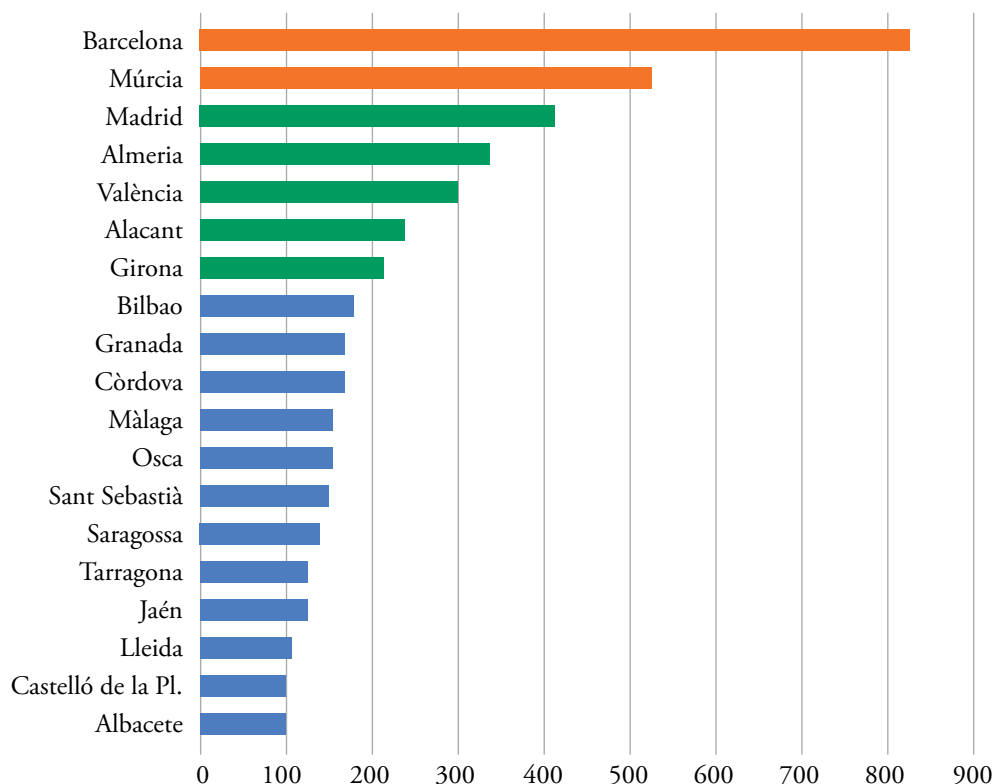

Fig. 2. Procedència dels allistats per poblacions i comarques. Vegeu «Nota» de la figura 1.

© Mercè Morales.

de l'arc mediterrani, com ha assenyalat Alejandro Acosta,²² i amb els nascuts a Catalunya com els més nombrosos. La majoria eren emigrants que ja residien a l'Estat francès.

L'estudi per capitals i comarques també ha proporcionat una dada rellevant: l'elevada participació dels nascuts a Barcelona. La capital catalana era la ciutat més poblada d'Espanya els anys trenta, fet que es trasllada als allistaments que destaquen poderosament pel seu caràcter urbà, a diferència d'altres àrees, que presenten un repartiment més proporcional entre municipis. L'emigració a l'àrea de Barcelona provenia principalment del País Valencià, Aragó, Múrcia i

22. Alejandro ACOSTA LÓPEZ, *Los voluntarios españoles en la Legión Extranjera francesa durante la Primera Guerra Mundial*, tesi doctoral, Universitat de Barcelona, 2020, p. 212.

Andalusia oriental.²³ Com a conseqüència d'aquesta mobilitat, és freqüent que el lloc de naixement de l'allistat no coincideixi amb el del domicili habitual. Així mateix, els nascuts a la regió de Múrcia i Almeria, seguits dels d'Alacant i Girona, també destaquen per l'alt índex d'allistaments, malgrat una densitat poblacional inferior a capitals com Barcelona, Madrid i València.

2.2. La generació dels «deu anys de guerra»

L'estudi per grups d'edat posa de manifest la joventut dels allistats, amb edats compreses entre els 20 i 28 anys (60 %), i dins d'aquesta franja, dels que tenien entre 20 i 24 anys el 1939. En el procés de selecció, els comandaments militars avaluaven les aptituds físiques i l'experiència militar, com la graduació i l'arma. Aquesta informació va permetre, per exemple, el nomenament de caporals.²⁴

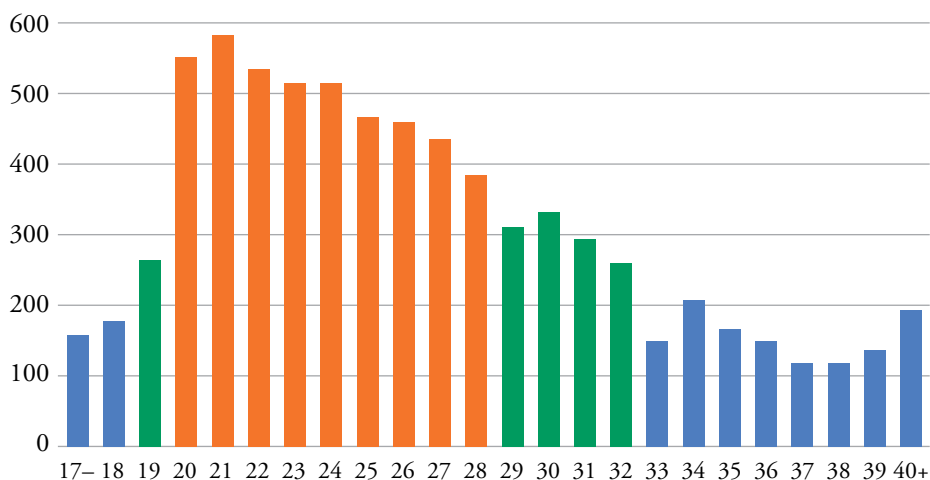

Fig. 3. Edat el 1939 dels republicans allistats a l'exèrcit francès al llarg de la Segona Guerra Mundial. © Mercè Morales.

23. Anna CABRÉ I PLA; Isabel PUJADAS I RÚBIES, «La població (1911-1985): immigració i explosió demogràfica», a Jordi NADAL I OLLER; Jordi MALUQUER DE MOTES; Carles SUDRIÀ I TRIAY i Francesc CABANA I VANCELLS [dir.], *Història econòmica de la Catalunya contemporània*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1989.

24. Stéphan LEROY, «Les exilés républicains espagnols des Régiments de Marche des Volontaires Étrangers. Engagement, présence et formation militaire (janvier 1939-mai 1940)», *Cahiers de civilisation espagnole contemporaine*, núm. 6, 2010. <https://journals.openedition.org/cccec/3285>.

Les vides d'aquests joves es van veure fracturades pels conflictes bèl·lics quan començaven a inserir-se socialment i professionalment. Els exiliats més joves eren encara uns adolescents quan van experimentar els desastres i la violència de la Guerra Civil, així com els efectes d'una intensa propaganda politicobèl·licista que es van emportar a l'exili. Abocats als filats dels camps de concentració francesos, van formar part de la generació dels «deu anys de guerra»; anys de la seva joventut als quals van haver de fer l'esforç d'adaptar-se després a un temps polític nou, que no els va restituir la República ni els va tornar a casa, i a una vida civil sense guerra que gairebé desconeixien. Havien crescut en el món de la modernitat posterior a la Primera Guerra Mundial, de troballes científiques extraordinàries, velocitats fascinants i formes d'oci noves i assequibles, però, també, en el si d'una societat amb forts contrastos socials, que es va caracteritzar per la violència i polarització polítiques, i per la paramilitarització juvenil.

A l'Europa d'entreguerres, la paramilitarització va ser l'expressió de força del discurs polític insurreccional i revolucionari. Grups de joves d'ideologia antagònica, des de la dreta a l'esquerra revolucionàries, adoptaren l'estil de roba militar per uniformar-se i identificar-se amb la seva corresponent simbologia, fos la creu gammada, el jou i les fletxes o el martell i la falç. Sota la germanor de l'uniforme, els joves de «les camises»,²⁵ es van visibilitzar al carrer amb els seus diferents colors i emblemes, des del negre del *fascio* fins al marró fosc de les SA alemanyes, o el blau falangista de «la camisa nueva que tú bordaste rojo ayer».

Associada a la figura de l'excombatent de la Gran Guerra, la paramilitarització ja tenia certs precedents, però ara es manifestava de manera singular, vinculada a moviments i organitzacions polítiques noves. A Alemanya, amb els *freikorps* i les SA d'Ernst Röhm. La càrrega emocional del discurs d'Adolf Hitler i la «nació feliç»²⁶ promesa pel NSDAP, va ser més potent per als seus votants el 1933 (43 %) que el parlamentarisme liberal i el capteniment intimidatori d'aquests grups. Els seus comandaments van deixar enrere les taules dels *biergärten* per instal·lar-se als despatxos oficials, on es van sofisticar i es van legitimar com a forces policials. A Itàlia, els *Arditi*, soldats d'assalt de la Primera Guerra Mundial, van formar part tant dels camises negres de Gabriele d'Annunzio i

25. Mercè MORALES, *Combats per la República. Lluís Companys i Joan Lluhí i Vallescà*, Barcelona, Centre d'Història Contemporània de Catalunya, Generalitat de Catalunya, 2021, p. 110.

26. Mercè MORALES, *La nació feliç. Nacionalismes a la Mediterrània*, Inèdit. Barcelona, 2003.

Benito Mussolini, com dels Arditi del Popolo antifeixistes. A l'ombra de moviments i partits, no van trigar a sumar-s'hi joves que no havien participat en la Gran Guerra. A França, a més dels veterans Camelots du Roi, es van crear les Jeunesses patriotes, les Croix-de-feu, el Francisme i La Cagoule. Encara a la França de Vichy es creà la filonazi Milice Française de Joseph Darnand el gener de 1943.²⁷ Al Regne Unit, la Unió Britànica de Feixistes de l'exdiputat Oswald Mosley (1932).

A l'Espanya neutral de la Primera Guerra Mundial, les desfetes de les guerres colonials es van projectar en el mateix exèrcit amb els generals i oficials «africanistes» i el desig d'una *Spain great again*. Certes formes de paramilitarització, apareixen inicialment associades al sindicalisme obrer i el nacionalisme. A més del veterà Requetè carlista, implicat amb els Sindicats Lliures dels anys vint, es van formar grups armats a la CNT-FAI, i de caràcter insurreccional en formacions independentistes com Estat Català. També en el nacionalisme espanyol d'ultradreta, amb els Legionarios de España del Partido Nacionalista Español. Ja als anys trenta, es va crear la Falange Española y de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista, i milícies comunistes i socialistes.²⁸ No totes les organitzacions polítiques es van paramilitaritzar ni ho van fer amb la mateixa significació, tot i que la violència s'havia naturalitzat en el discurs polític, i el seu ús, com un element defensiu o insurreccional. Va ser amb l'esclat de la Guerra Civil quan es va revelar en tot el seu auge i espectre, de manera inherent a la militarització (milícies). Els joves republicans que es van allistar a l'exèrcit francès van arribar amb aquest bagatge després de tres anys de Guerra Civil defensant la República i milers de morts al front i a la rereguarda. El cop militar del juliol de 1936 havia capgirat les seves vides per un fusell, el front i la trinxera, i alguns ja no les abandonarien.

27. «Mouvement révolutionnaire, la Milice combat pour l'établissement d'un ordre français nouveau, national et socialiste», pamflet per allistar-se a la Milice Française (1943). AD Allier, AD03, 996 W 100.

28. Eduardo GONZÁLEZ CALLEJA, «Camisas de fuerza. Fascismo y paramilitarización». *Revista Historia Contemporánea*, núm. 11, 1994, p. 55-82. Del mateix autor: «La dialéctica de las pistolas. La violencia y la fragmentación del poder político durante la Segunda República», a Javier MUÑOZ; José Luis LEDESMA i Javier RODRIGO (coords.), *Culturas y políticas de violencia. España siglo XX*, Madrid, Siete Mares, 2005. Juan Carlos GIBAJA, «La tradición improvisada: el socialismo y la milicia», *Revista Historia Contemporánea*, núm. 11, 1994, p. 107-128.

3. CAUSES DELS ALLISTAMENTS

En la decisió d'allistar-se varen confluïr motivacions d'un fort component ideològic i, també, de l'esfera privada. Lluitar a la Segona Guerra Mundial suposava continuar la guerra contra el feixisme amb el propòsit de posar fi a la dictadura franquista. No es concebia un altre final si guanyaven els aliats. La consigna «derrotats, però no vençuts» sintetitza bé fins a quin punt el conflicte mundial va suposar per als republicans la continuïtat de la Guerra Civil. La pèrdua de la batalla de França a finals de juny de 1940 i la consegüent ocupació de la meitat del país per l'exèrcit alemany va representar un dur contratemps, però la lluita continuava al front i a la rereguarda. Combatre amb les FFL de De Gaulle; promoure accions de sabotatge; participar en els maquis i altres grups de la Resistència, o col·laborar activament en les xarxes d'evasió i en les d'espionatge dels aliats, constituïen una manera més de lluitar contra la dictadura i, també, de sobreviure. Per als republicans, aquesta nova guerra era una continuació de la Guerra Civil perduda i una oportunitat per subvertir-la.

En aquella decisió hi va tenir un paper rellevant el confinament als camps d'internament. Incorporar-se a l'exèrcit francès era una manera de sortir de la degradació física i psicològica d'aquells centres, del tracte humiliant i les penoses condicions de vida. Com afirmava Enric Ballester, allistat a Perpinyà: «Per a mi, aquesta guerra representa la continuació de la d'Espanya; per això, sense sentir més atracció que tu per la guerra, prefereixo els riscos del soldat en campanya que no pas la humiliant condició de refugiat entre els filats que ens envolten».²⁹ L'activitat era un revulsiu: «Tant se val el tipus de treball. Sortir. Llibertat: és tot el que un vol»,³⁰ afirmava l'exiliat Ramon Moral i Querol. És evident que la pressió exercida per part de les autoritats dels camps a favor dels allistaments va constituir un element persuasiu. En sentit contrari, l'aversion d'alguns republicans a servir en la Legió Estrangera (no en altres unitats), i les consignes donades pels partits comunistes, van afavorir els no-allistaments, malgrat que també trobem voluntaris d'aquestes organitzacions en les files de l'exèrcit.

La conjuntura bèl·lica va determinar la volubilitat de les directrius enviades des de Moscou sobre la col·laboració amb França. Un dels diversos efectes del

29. Antonio VILANOVA, *Los olvidados*, París, Ruedo Ibérico, 1969, p. 319.

30. RAMON MORAL QUEROL, *Diario de un exiliado (1939-1945)*, Montserrat, Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Biblioteca Serra d'Or, 1979, p. 112.

pacte de no-agressió germanicosoviètic Molotov-Ribbentrop del 23 d'agost de 1939 va ser la promoció de les campanyes en contra dels alistaments entre la militància del PSUC, el PCE, sectors propers del PSOE i dels sindicats UGT i la Unió de Rabassaires. Stalin havia qualificat el conflicte de «guerra imperia-lista», mentre el seu exèrcit es preparava per envair Finlàndia i l'est de Polònia. Aquesta actitud inhibidora va canviar quan l'URSS va entrar en guerra contra Alemanya el juny de 1941. Es van incorporar voluntaris republicans a l'exèrcit soviètic i els militants comunistes van passar a tenir un paper molt actiu i destacat en la Resistència francesa. Recordem que va ser el 1941 quan es va crear la Unión Nacional Española (UNE), d'inspiració comunista i un dels fronts republicans de caràcter unitari més potents durant la Segona Guerra Mundial.

Per contra, van mostrar una actitud ben distinta els partits nacionalistes catalans i bascos, que van elevar diverses propostes als governs francès i britànic enfocades a la creació d'unitats militars pròpies que, finalment, no es van concretar. La creació de cossos armats havia estat un propòsit vinculat al projecte nacionalista, que va tenir la seva màxima expressió en el primer any de Guerra Civil.³¹ Entre altres iniciatives, Joan Masot, de la Unió Catalanista, va fer una crida el 8 d'agost de 1939 a sectors independentistes com Nosaltres Sols! i Estat Català. Davant el previsible conflicte europeu, els va proposar oferir al govern francès un grup de voluntaris, a imatge del cos de voluntaris catalans que van lluitar a la Primera Guerra Mundial.³² D'altra banda, el president de la Generalitat, Lluís Companys, i el *lehendakari* José Antonio Aguirre, van oferir als governs francès i britànic, el mateix dia de la declaració del conflicte, un primer contingent de soldats per incorporar-los a la lluita contra Alemanya.³³ Malgrat

31. La Columna Macià-Companys, la Columna Volant Catalana, les Milícies Alpines (Regiment Pirinenc número 1), l'Euzko Gudarostea, a més de l'Exèrcit Popular de Catalunya i l'Exèrcit Basc.

32. ANC. Sant Cugat del Vallès. Fons Joan Masot. Carta de Joan Masot a Daniel Cardona, Vicenç Borrell, Marcel·lí Perelló i Jaume Creus. París, 8 d'agost de 1939. Sobre els voluntaris catalans a la Primera Guerra Mundial: David MARTÍNEZ FIOI, *Els voluntaris catalans a la Gran Guerra (1914-1918)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991. Joan ESCULIES, David MARTÍNEZ FIOI, *12.000! Els catalans a la Primera Guerra Mundial*. Barcelona, Ara Llibres, 2014. Sobre el conjunt de voluntaris espanyols, Alejandro ACOSTA LÓPEZ, *Los voluntarios españoles en la Legión Extranjera francesa durante la Primera Guerra Mundial*, tesi doctoral dirigida per Pelai Pagès, Universitat de Barcelona, 2020.

33. ANC. Sant Cugat del Vallès. Fons Pous i Pagès. Carta de l'exconseller de la Generalitat, Antoni M. Sbert a Josep Pous i Pagès, directius de la Fundació Ramon Llull. París, 3 de setembre de 1939.

aquestes i altres propostes, ni espanyols, ni catalans, ni bascos van disposar de les seves pròpies companyies, i s'integraren a l'exèrcit francès juntament amb altres voluntaris de diferents nacionalitats.

En esclatar la guerra, era impensable que el govern francès tingués en consideració que els republicans creessin les seves pròpies unitats militars. Després dels acords Bérard-Jordana de 27 de febrer de 1939, en què el govern francès va reconèixer el franquista, només l'entrada d'Espanya en la guerra al costat de l'Eix podia canviar aquell *statu quo*. Tot i això, l'Estat Major francès va contemplar aquesta possibilitat.³⁴ Els únics que varen disposar d'unitats militars pròpies foren els txecs i polonesos. A mitjan d'aquell setembre de 1939, l'ambaixador de Polònia a París, Julius Lukasiewicz, ordenava a tots els seus conciutadans residents *ou de passage* d'entre 17 i 45 anys, que es presentessin el 29 de setembre a l'Ajuntament de la seva localitat com a primer pas per allistar-se a l'exèrcit polonès que s'estava organitzant a França.³⁵ Per la seva banda, els emigrants i exiliats txecs ja havien disposat d'una unitat autònoma el 1917, sota la direcció del consell nacional txecoslovac del futur president Tomàs Masaryk.

En els allistaments també van influir poderosament aspectes de caràcter privat, com les filiacions familiars i l'ascendència que van tenir en aquella decisió la companyonia militar, les amistats i el veïnatge. Sovint s'allistaven junts membres d'una mateixa família, generalment germans. Les biografies ens permeten establir aquestes filiacions entre voluntaris d'una mateixa família i localitat, que apareixen com a petites comunitats transterrades. Així mateix, hi van tenir una gran influència els forts vincles establerts entre soldats durant la Guerra Civil en aquella pàtria emocional de la companyonia i la complicitat davant l'experiència de la guerra al front, aliena al món civil.

Allistar-se també comportava beneficis, com l'alliberament dels familiars dels camps d'internament i el reagrupament familiar, a més de regularitzar la residència a França i la situació econòmica. A l'atractiva prima d'allistament i un sou regular, s'hi sumaven altres primes i compensacions com l'*indemnité de combat*, manutenció gratuïta i residència a la caserna. Així mateix, el sou d'un

34. Stéphan LEROY, «Les exilés républicains espagnols des Régiments de Marche», *op. cit.*; Jean-Pierre HALLO, *Monsieur Légionnaire, l'homme et ses traditions*, Llemotges, Charles-Lavazuelle, 1994, p. 30.

35. *Écho des marchés du Centre*, 28 de setembre de 1939, p. 2.

militar casat era superior al d'un de solter.³⁶ Presentar-se voluntari també afavoria els tràmits per naturalitzar-se francès. Com ja s'havia portat a la pràctica durant la Gran Guerra, una circular interministerial de 23 d'octubre de 1939 va establir un procés d'urgència per a l'accés a la nacionalitat francesa per part dels homes en edat militar que, en contrapartida, s'allistaven voluntàriament. També De Gaulle va prometre naturalitzacions als soldats de les FFL. Aquestes facilitats posen de manifest la necessitat d'augmentar el nombre de combatents en un país que feia vint anys havia perdut prop d'un milió i mig d'homes joves al front, i amb més de quatre milions de ferits i mutilats de guerra. La promesa de les naturalitzacions va promoure els allistaments entre els joves procedents de l'emigració en situació precària, en un clima de mobilització general.

És possible que també se sumés a aquella decisió un fatalisme no exempt de raó. En aquell confinament sense data dels internats als camps, l'esperança de poder rebre algun ajut per embarcar cap a Amèrica era cada vegada més remota. El repartiment de les subvencions que depenien dels organismes d'ajut republicans va ser un dels capítols més controvertits d'aquell exili de 1939. Va provocar greuges comparatius, distanciaments polítics i personals i va fer córrer tota mena de rumors.³⁷ Joan Sauret, un dels polítics exiliats d'ERC més pròxims a Josep Tarradellas en aquells dies, va registrar anys més tard aquesta opinió arrelada entre els exiliats dels camps: «Les normes per a la concessió dels subsidis feien l'efecte que no tractaven de fer front a un èxode de vastíssimes proporcions nacionals, com el que havia provocat la fi de la guerra, sinó de resoldre la situació dels líders polítics d'un desafortunat complot qualsevol».³⁸

La realitat es va acabar imposant en els camps, i aquesta transitava per dos camins: continuar a França o repatriar-se. En aquell *should I stay or should I go?*, uns quants milers van decidir apuntar-se a l'exèrcit.

3.1. Un nou soldat per a la guerra moderna

Tot i que als exsoldats de la República els produís certa aversió allistar-se a la Legió francesa, van formar part dels milers d'estrangers que van servir en els seus regiments durant la Segona Guerra Mundial. La Legió era, si més no,

36. BNF. *Journal Officiel*, 4 de novembre de 1939.

37. Mercè MORALES, *La Generalitat de Josep Irla*, op. cit., p. 123-124.

38. SAURET, *L'exili polític català*, op. cit., p. 48.

de mal record, quan encara era massa present l'actuació del Tercio espanyol a la Guerra Civil —creat per José Millán-Astray el 1920—, i la seva participació en el cop militar de juliol de 1936. Així ho afirmava José Salvador, exiliat reclòs al camp d'Argelers, que no va voler enrolar-se «perquè a Espanya [la Legió] va ser l'instrument de la rebel·lió de Franco. Estava convençut que la Legió Estrangera francesa a les ordres dels governs capituladors de Múnic no es comportaria de forma diferent de l'espanyola».³⁹ Tampoc l'esquerra francesa tenia una bona opinió sobre la Legió, que arrossegava al seu historial la matança de civils durant els enfrontaments de 1871 amb la Comuna de París.

La tipologia d'aquests nous soldats era diferent de la del legionari associat sovint amb problemes personals o a un passat delictiu. En una bona part eren voluntaris polititzats que van respondre a la mobilització general per frenar el feixisme i canviar el règim polític dels seus països, i que van ser adscrits a la Legió, simplement, per la seva condició d'estrangers. Només es van fer excepcions amb alguns exiliats i emigrants, que es van poder adscriure o ser derivats a una altra mena de regiments. L'artista Carles Fontserè, el germà del qual, Francesc, es va enrolar a Perpinyà,⁴⁰ explicava en les seves memòries aquesta rigidesa del sistema militar francès que no permetia escollir l'arma ni la unitat.⁴¹ La Lliga dels Drets de l'Home francesa també es manifestà a favor d'incorporar els estrangers en regiments regulars de l'exèrcit,⁴² demandes a les quals es va sumar sense èxit un grup de republicans exiliats a Algèria.⁴³ L'historiador Stéphan Leroy també fa referència a aquesta actitud hostil a la Legió, i afirma que els comandaments militars francesos no hi eren aliens. És possible que els regiments de marxa (RMVE) afavorissin els alistaments, perquè apareixien com a unitats diferents de les legionàries.⁴⁴

L'escriptor hongarès Hans Habe, membre del 21è RMVE, deixava el 1941, des de Nova York, un dels primers testimonis sobre els republicans d'aquests regiments de marxa. Els havia conegut al camp de Barcarès, on havien rebut la

39. Testimoni de José Salvador a *Échos Saléviens. Revue d'Histoire Locale*, núm. 11, La Sévienne, 2002, p. 18.

40. SHD. *Étrangers engagés à la Légion étrangère*. MDLX-9.

41. Carles FONTSERÈ, *Un exiliado de tercera. En París durante la Segunda Guerra Mundial*, *op. cit.*, pàg. 82-83; 147-157.

42. BNF. *Journal Officiel*, 15 de juny de 1939.

43. *L'Écho d'Alger*, 7 de novembre de 1939.

44. Resposta del capità Deleuze a la qüestió sobre si les RMVE es podien considerar regiments de la Legió. Stéphan LEROY, «Les exilés républicains espagnols des Régiments de Marche», *op. cit.*

instrucció i, després, van lluitar junts al front de guerra. Habe els recorda el dia del seu baptisme de foc al front: «The enemy was invisible: this was worst of our first baptism of fire (...) It was no till we heard the metallic buzz over our heads that we flung ourselves on the ground. A house began to burn. A corporal yelled. The Spanish volunteers, the only ones who had seen this kind of thing before, looked for a shelter».⁴⁵ Com apuntava Habe, els exsoldats republicans presentaven unes característiques distintives: eren soldats que havien experimentat la guerra moderna, com l'efectivitat letal de l'aviació. També els exiliats de la rereguarda coneixien bé aquells avenços tecnològics que els van obligar a refugiar-se sovint en el subsol cada vegada que sonaven les sirenes, i a sortir escrutant el cel sense saber si encara quedava algú o alguna cosa dempeus.

La Guerra Civil va posar Europa davant un mirall i va mostrar a un món que no volia mirar el que més tard l'atemoriria: l'atac aeri i les matances de població civil.⁴⁶ La Guerra Civil ja havia deixat un rastre de sang i foc caigut del cel, desconegut fins aleshores, i no l'abandonaria fins a l'últim minut. Es va continuar matant des de l'aire, fins i tot quan dones i nens marxaven sense res cap a la frontera. El testimoni del sotsoficial alemany Günther Löhning, presoner dels republicans, resulta molt clarificador per entendre els «assajos» perpetrats per la Luftwaffe a l'Espanya republicana. Quan li van preguntar per què havia bombardejat Puertollano (Ciudad Real), va respondre: «Estudiàvem l'eficàcia de les bombes segons l'altura des de la qual són llançades».⁴⁷ El sotsoficial Löhning obeïa ordres i matava civils com si fossin conillets d'Índies en un laboratori, perquè «era la seva feina». Aquelles tempestes de foc no tenien altre propòsit que sembrar el terror i la desmoralització, però el que van provocar va ser més odi i set de venjança. Durant la Segona Guerra Mundial, els bombardejos de l'aviació de tots dos bàndols van causar la mort, en només unes hores, de desenes de milers de persones, fet que va culminar en el paroxisme atòmic que va posar fi a la guerra i va canviar el món per sempre.

Malgrat que per la seva experiència a la guerra els exsoldats de la República constituïen un valor afegit per a l'exèrcit francès, aquest va manifestar un comportament recelós a causa de la seva fama de revolucionaris i insubmisos, la qual

45. Hans HABE, *A Thousand Shall Fall*, Nova York, Harcourt, Brace and Co., 1941, p. 35.

46. Mercè MORALES, *Combats per la República*, op. cit., p. 225.

47. Ilya EHRENBURG, *Corresponsal en la Guerra Civil española*, Madrid, Ediciones Júcar, 1979, p. 58.

cosa el va dur a plantejar-se aïllar-los de la resta. Encara tenia un gran pes en l'imaginari francès la violència dels primers mesos de la Guerra Civil a la rereguarda, i la figura del milicià fortament polititzat no subjecte a la jerarquia militar. No era aquesta l'actitud a la Legió, a la qual s'anava a morir *pour la France* i no a polititzar-la, i en la qual regnava una fèrria disciplina. Aquelles reticències inicials es van superar quan es van manifestar com a combatents experimentats en l'ús d'armes i estratègies que la majoria dels altres voluntaris estrangers desconeixien. En els informes de guerra i testimonis posteriors, també de soldats francesos, presenten un denominador comú: el coratge i la valentia com un dels seus trets característics. Els oficials es van trobar sovint que aquells exsoldats de la Guerra Civil eren generosos assumint riscos i solucionant problemes, i feien gala d'una resistència física i psicològica notable.

Pel que fa a les seves adscripcions polítiques, responien a l'ampli ventall de partits i organitzacions que havien actuat durant la Segona República, si bé els anarquistes apunten com els més nombrosos. Serà l'estudi de les biografies el que doni més llum sobre aquesta qüestió, ja que trobem joves reclutes del PSUC, les JSU, del POUM, ERC i el PNB. Aquesta diversitat va impossibilitar que cap organització o tendència política patrimonialitzés el concurs al front de guerra.

Els perfils professionals també presenten una gran varietat que inclou des del sector primari al terciari: peons, agricultors, treballadors del tèxtil i la metal·lúrgia, miners, electricistes, mecànics, xofers, tècnics de ràdio, comptables, tipògrafs, empleats de fàbrica i de comerç, així com alguns fotògrafs, estudiants, mestres i enginyers. Sobre els perfils professionals, és revelador un informe del Servei d'Evacuació dels Refugiats Espanyols (SERE) que estimava en un 30 % els exiliats del sector primari o agrícola; en un 45 % els pertanyents al sector secundari o industrial; en un 12 % els del terciari o serveis, i en un 13 %, sectors indefinits.⁴⁸ La Catalunya industrialitzada també va deixar la seva petjada en aquestes xifres. El 1930 ja presentava índexs de població activa similars entre el sector agrícola (26,2 %) i el de serveis (22,3 %) i el doble en el sector industrial (51,5 %).⁴⁹ En general, una bona part dels alistats responien a oficis que requerien un cert grau d'especialització, amb una representació molt minoritària dels professionals liberals.

48. Javier RUBIO, *La emigración española*, op. cit., p. 152-154.

49. Anna CABRÉ i PLA; Isabel PUJADAS i RÚBIES, «La població (1911-1985): immigració i explosió demogràfica», op. cit.

4. CENTRES DE RECLUTAMENT I REGIMENTS

L'emigració va ser una pedrera per a l'exèrcit francès i per a la Resistència, en la qual trobem, igualment, un nombre significatiu de republicans des de 1941. En les extenses llistes dels centres d'allistament consultades apareixen prop de seixanta nacionalitats: polonesos, italians, espanyols, alemanys, austríacs, portuguesos, grecs, txecoslovacs, iugoslaus, armenis, russos... Com a potència colonial, l'exèrcit francès es nodria de tropes africanes, asiàtiques i antillanes. Amb l'esclat de la guerra, va sumar a aquests efectius els voluntaris estrangers de la metròpoli i els d'*outre-mer*, donant lloc a una plurinacionalitat distintiva. També les FFL de De Gaulle van presentar aquesta característica, fins i tot de manera més acusada ja que s'havien organitzat fora de França, amb els republicans espanyols com la nacionalitat no colonial més destacada.⁵⁰

Amb la declaració de la guerra, els voluntaris havien de triar, en el moment d'allistar-se, entre dos tipus de regiments i dues classes de contractes. Els allistats a França, entre els Regiments de Marxa de Voluntaris Estrangers (RMVE) i els regiments regulars de la Legió (LE), i els enrolats al nord d'Àfrica, entre el Dipòsit Comú de Regiments Estrangers (DCRE) i els de la LE. Quant als contractes, hi havia dos models: per cinc anys (renovables) o per la durada de la guerra (EVDG), una modalitat que s'havia introduït amb èxit en la guerra franco-prussiana de 1870-1871 i que tornà a portar-se a la pràctica el 1914.

Els republicans es van allistar en més de cent poblacions repartides per la geografia francesa, inclosa l'Àfrica colonial. Els nous reclutes ho podien sol·licitar a les prefectures, les gendarmeries i els ajuntaments, i sovint ho feien als camps de concentració, als quals es van desplaçar grups d'oficials francesos amb la finalitat de reclutar nous soldats entre els interns, inscrivint-los posteriorment en la corresponent regió militar. Les fonts arxivístiques d'aquestes regions militars ens permeten conèixer les seves procedències. A la Regió Militar I (Seine Central/Orleans) o la III (Rennes), les nacionalitats són molt diverses, si bé destaquen la polonesa i l'alemanya. En canvi, el nombre de voluntaris espanyols es potencia considerablement a la Regió Militar V, al llarg de la frontera francoespanyola. És l'àrea principal dels grans camps d'internament de l'exili

50. Jean-François MURACCIOLE, *Les étrangers dans la France libre* (<https://www.cheminsdememoire.gouv.fr/fr/revue/>).

i de l'emigració econòmica junt amb la regió de París. Les nacionalitats més destacades són l'espanyola, la italiana i la polonesa.

Les grans ciutats de reclutament a França van ser Perpinyà i Pau, on es registren el 40 % del total de les sol·licituds. En bona part, els allistats procedien dels camps de Gurs, d'Argelers i altres de la zona. Els de Bram, per exemple, es registren a Carcassona. També París, Montauban, Niça, Lió, Montpeller i Bordeus presenten un nombre rellevant de voluntaris. Un altre dels grans nuclis de reclutament va ser el nord d'Àfrica (Regió Militar 10), on els espanyols van ser els més nombrosos, a conseqüència de l'exili de febrer-març de 1939 i de l'elevada població resident. Per fer-nos-en una idea, el 1936 residien a Orà 314.114 francesos i 65.895 espanyols.⁵¹ Els principals centres d'allistament se situen a Algèria a ciutats com Sidi-bel-Abbes, Alger i Mostaganem, seguides de Casablanca, al Marroc.

4.1. A Indoxina? Allistaments previs a la Segona Guerra Mundial

Si bé els allistaments s'acostumen a relacionar amb la declaració de la guerra, les fonts militars i departamentals franceses confirmen el que coneixíem per alguns testimonis sobre els allistaments previs a l'esclat del conflicte. En una data tan primerenca com el 17 de febrer de 1939, van sol·licitar allistar-se tretze republicans del camp de concentració de Bram,⁵² entre altres, Florian Jutge Gironès, de Sant Feliu de Guíxols, que va morir davant les costes gregues de Pylos Navarín el 17 d'agost de 1942 quan lluitava amb les FFL de De Gaulle,⁵³ o el jove valencià Francesc Oms Compte, que encara no havia fet els disset anys quan es va allistar. Va sobreviure a la guerra i es va naturalitzar francès.⁵⁴

Aquella era una data sorprenent, perquè tan sols feia una setmana que els exsoldats de la República havien arribat a França i el camp de Bram tot just s'havia començat a construir, però la mateixa situació s'estava produint en un ambient diferent del de la *Retirada* i els camps de concentració. Aquell mateix

51. Michel CATALÀ, *Les relations franco-espagnoles durant la Deuxième Guerre Mondiale: rapprochement nécessaire, réconciliation impossible*, París, L'Harmattan, 1997, p. 104.

52. AD Aude, doc. 4M794. *Liste des réfugiés espagnols volontaires pour la durée de la guerre, pour servir à Indochine, pour la légion étrangère*.

53. AD Aude, doc. 4M749 / SHD. Caen. AC 21 P 60176 / SHD Vincennes. GR 16 P 315356.

54. AD Aude, doc. 4M749 / SHD. Vincennes. GR 16 P 450716 / BNF. *Journal Officiel*, 15/5/1949.

17 de febrer, el prefecte de policia de París, Jean Chiappe, informava que molts estrangers, entre ells espanyols, s'havien presentat voluntaris a l'exèrcit. Alertava també que les unitats de la Legió Estrangera estaven gairebé al complet, per la qual cosa no podien incorporar-se, i incidia en la necessitat que es creessin nous regiments.⁵⁵ El 5 d'abril, el *Bulletin Municipal Officiel de la ville de Paris*, feia referència de nou a la gran quantitat de peticions, i al fet que els nous reclutes eren enviats a Marsella per ser embarcats al nord d'Àfrica.⁵⁶ A les gendarmeries de Tolosa s'havien presentat a finals de març espanyols, italians i polonesos per ser reclutats. Cinquanta exsoldats republicans van abandonar la ciutat del Lenguadoc per anar a Marsella i enrolar-se a la Legió.⁵⁷

El pacte de Múnic i el final anunciat de la Guerra Civil van tenir un efecte mobilitzador entre els residents estrangers que provenien d'estats on ja governava el feixisme o s'hi veien amenaçats. El 1931, el dramaturg alemany Ernst Toller, comunista jueu i pacifista, havia profetitzat des de Barcelona que Hitler no prendria el poder per la força, sinó des de la legalitat amb la finalitat d'enfrontar-se amb les armes a França, i que «la preponderància feixista ens ha de dur cap a una guerra inevitable».⁵⁸ Aquell dia estava a punt d'arribar. Toller ja no el veuria. Es va suïcidar a un hotel de Nova York el maig de 1939.

A principis de març de 1939, Jean Fabry, membre de la comissió de l'exèrcit francès, va exposar un detallat informe als diputats de la cambra francesa en què conclouia que l'exèrcit necessitava tant aquests nous soldats com modernitzar el seu armament davant la puixança amenaçadora de l'exèrcit alemany.⁵⁹ No obstant això, l'arribada dels exiliats republicans havia revifat el debat sobre la població estrangera. La societat francesa ja havia manifestat cansament i saturació abans de la seva arribada, amb zones molt tensionades per l'elevada presència de nous residents. Encoratjada per polítics com Philippe Henriot o el tradicionalista catòlic Jean Ybarnégary, diputat pels Baixos Pirineus, la *Retirada* es va convertir també

55. *Le Republicain des Hautes-Pyrénées*, 18 de febrer de 1939.

56. *Bulletin Municipal Officiel de la ville de Paris*, núm. 80, 5 d'abril de 1939, p. 1.

57. *L'Ouest-Eclair*, 2 d'abril de 1939, p. 2.

58. Entrevista d'Àngel Domínguez a Ernst Toller, a *La Humanitat*. Barcelona, 16 de desembre de 1931. Sobre Toller, vegeu Ana PÉREZ (ed.), *Ernst Toller, Entre la II República y la Guerra Civil española*, Editorial Comares, 2019. ERNST TOLLER, *Una juventud en Alemania*, Barcelona, Muchnik Editores, 1987.

59. BNF, *Journal Officiel, Débats parlementaires*, 9 de març de 1939. Informe de Jean Fabry, de la Comissió de l'exèrcit francès.

en una peça d'escacs del tauler polític francès, com ho havia estat durant més de dos anys la Guerra Civil. Si, per a uns, els exiliats eren els *combattants de la liberté* a qui s'havia d'acollir amb dignitat, per a d'altres eren estrangers que, ras i curt, havien de marxar, cosa que es justificava amb tota mena d'arguments: des que eren delinqüents, o una càrrega per a l'Estat, o que generaven crispació social per greuges comparatius en qüestions com l'ocupació laboral i la defensa nacional.

En aquest context social i prebèl·lic, el govern francès va promulgar el 12 d'abril de 1939 un decret de gran transcendència per a la població estrangera en virtut del qual es van regularitzar les prestacions dels estrangers en temps de guerra, equiparant les seves obligacions a les de la ciutadania francesa.⁶⁰ En decrets posteriors, com els del 27 de maig i 28 de juny de 1939, es concretaren alguns aspectes sobre la seva incorporació a l'exèrcit.⁶¹ El voluntari podia subscriure un contracte per la durada de la guerra —tant en temps de guerra com de pau— en els regiments destinats a estrangers (Legió). Per ser admès havia de tenir entre 18 i 40 anys, reunir les aptituds físiques adequades, estar lliure de causes judicials i avalar un bon comportament cívic. La graduació, independentment de si en tenia una altra, seria la de soldat de 2a classe. Així mateix, determinats estrangers amb edats entre els 17 anys i fins al límit fixat pels comandaments militars, es podien allistar per la durada de la guerra i ser admesos excepcionalment en els regiments regulars francesos i colonials.

L'efecte del decret del 12 d'abril va ser immediat. Als camps de Vernet i Mazères es van presentar dos mil voluntaris i se'n van acceptar tres-cents, si hem de creure la premsa local.⁶² En el de Bram, el 26 d'abril es van seleccionar a 59 interns;⁶³ en el de Setpfonds, 300 el mes de juny,⁶⁴ i en el de Barcarès, 180 a principis de juliol.⁶⁵ Prenent el cas del camp de Bram com a exemple, els sol·licitants encara podien especificar en aquella primavera de 1939 l'arma i la unitat escollides. Entre les seves preferències hi ha marina, aviació, carros de combat, metralladores,

60. BNF. *Journal Officiel*, 16 d'abril de 1939, p. 4910. SHAT (Service Historique de l'Armée de Terre), 31N53. Nota núm. 1.790 del general Gamelin. 20 d'abril de 1939.

61. BNF. *Journal Officiel*, 9 de juny de 1939, p. 7.285 i seg.; 30 de juny de 1939, p. 8.300 i seg.

62. *Le Tribune ariègeoise*, 15 d'abril de 1939, p. 3.

63. AD Aude, doc. 4M794. *Liste des réfugiés espagnols volontaires pour la durée de la guerre, pour servir à Indochine, pour la légion étrangère*.

64. *L'Indépendant de Tarn-et-Garonne*, 24 de juny de 1939.

65. AMAÑO DEL ROSAL, *Historia de la UGT de España en la emigración (1939-1950)*, vol. I (1939-1940), Barcelona-Buenos Aires-Mèxic DF, Ediciones Grijalbo, SA, 1978, p. 67 i 213.

transmissions, enginyeria, sanitat i intendència. Malgrat mostrar aquestes predileccions, van acabar com altres estrangers a les files dels regiments de marxa (RMVE) o en els d'infanteria (REI) de la Legió. A banda de les disposicions de l'exèrcit al respecte, es va manifestar una opinió contrària al fet que els soldats francesos dels regiments regulars estiguessin sota les ordres d'oficials espanyols.⁶⁶

La destinació militar d'aquests joves era inicialment el nord d'Àfrica o Indoxina, destins colonials que afavorien de pas la reducció de població estrangera a la metròpoli; objectiu de l'executiu francès des dels primers dies de la *Retirada*. Les experiències de tres joves confinats entre els filats de Bram, allistats abans de la declaració del conflicte, il·lustren el destí compartit amb altres voluntaris i la marxa que va adquirir la guerra.

Un d'aquells joves de Bram va participar en l'episodi de guerra més simbòlic per als republicans: l'alliberament de París. Josep Cortés, de Tortosa, es va enrolar el 30 d'agost de 1939, només uns dies abans d'esclatar la guerra, amb tot just divuit anys. Va participar en la batalla de França i després va ser adscrit al veterà 1r REI. El 27 de juny de 1943 va passar als *Corps Francs d'Afrique* amb el nom de *Julio Gasco* —els sobrenoms eren habituals—, i de manera gairebé immediata, al Regiment de Marxa del Txad, comandat pel general Philippe Leclerc, comte de Hauteclocque. Ascendit a caporal el 3 d'agost, i a sergent en cap l'11 de gener de 1944, va lluitar a la 2a Divisió Blindada de la Legió Estrangera (DBLE) de Leclerc i a la llegendària la «Nou» que el 24 d'agost de 1944 va entrar a París, on va ser ferit en els combats del dia 25. Formava part del *Résistance*, un dels emblemàtics blindats (*half-tracks*) dels soldats republicans que van obrir la marxa en l'alliberament de la capital. Condecorat amb la Creu de Guerra, definia com a «trasllats espontanis» les desercions de l'exèrcit de Vichy al de De Gaulle. Va morir el 1992 a Saint-Mandé (Illa-de-França).⁶⁷

El cas de Felip Felip és semblant al d'altres joves republicans que, allistats el 1939 en aquelles circumstàncies, ja no van abandonar l'exèrcit francès i van lluitar després en les guerres d'Indoxina i Algèria.⁶⁸ El jove barceloní s'hi va

66. BNF. *Journal Officiel. Débats parlementaires*, 11 de maig de 1939, p. 1287.

67. SHD. Vincennes. GR16P143786. Diego GASPAS CELAYA, «Portrait d'oubliés. L'engagement des Espagnols dans les Forces Françaises Libres, 1940-1945», *Revue Historique des armées*, núm. 265, 2011, p. 46-55. Del mateix autor, *Breve historia de un exilio combatiente. El alistamiento español en las Fuerzas Francesas Libres (1940-1945)*, p. 2.

68. Sobre alguns d'aquests militars: Joaquín MAÑES POSTIGO, *Añoranzas hispanas de la Legión Extranjera*, Huelva, Magasé Ediciones, 2013.

incorporar el 5 d'abril de 1939 amb divuit anys. Va participar en la batalla de França i, després, en els combats al nord d'Àfrica. El maig de 1943 es va passar a les FFL de De Gaulle a Tunísia amb el grau de sergent. Després del conflicte va continuar la carrera militar a Alemanya, fins que va ser destinat a la guerra d'Indoxina. El 1954 va servir a Sidi-Aich (Algèria) quan el Front Nacional d'Alliberament algerià ja havia començat a actuar contra el govern francès. Profusament condecorat, va morir a Montpeller el 2010.⁶⁹

Josep Berlanga Cano havia nascut a Sant Celoni el 4 d'octubre de 1921 i encara no havia complert els divuit anys quan va ser admès a la Legió. Malgrat la seva joventut, ja tenia una certa experiència militar. A finals de 1938 s'havia incorporat a l'Institut de Carabiners de l'exèrcit de la República juntament amb altres joves de «la lleva del biberó». Exiliat a França, es va allistar a la Legió el 26 d'abril de 1939 amb destinació a Indoxina. No va arribar, però, a desplaçar-se. Quan es va declarar la guerra, va ser incorporat al 6è REI. Va lluitar a la batalla de França i, després de l'armistici, va ser enviat a Síria. Va morir el 12 de juny de 1941 en els combats de Saïda (Líban)⁷⁰ entre l'exèrcit de Vichy i el combinat francobritànic comandat per Dimitri Amilakvary. Només tenia dinou anys i la seva mort va ser doblement lamentable. Com altres republicans del 6è REI, es va trobar en una situació que el va conduir a enfrontar-se absurdament amb altres republicans que lluitaven a les FFL de De Gaulle. La seva història aporta una visió crua i realista del que van ser aquells enfrontaments fraticides entre unitats franceses, en què es van veure involucrats alguns militars republicans en un tràgic i surrealista gir de guió.

4.2. En tots els fronts: regiments d'estrangers, regulars i colonials

La identificació de les adscripcions militars ha posat de manifest la pluralitat dels regiments on van lluitar, donant lloc a una diversitat que supera l'àmbit en què se'ls havia enquadrat tradicionalment, com els regiments de marxa. Van combatre en més de tres-centes unitats colonials i regulars franceses, entre elles, en més de cent regiments d'infanteria; una xifra similar en artilleria lleugera i pesant; en regiments de caçadors a peu, caçadors alpins i infanteria alpina; en més de vint-i-cinc regiments colonials, com els dels tiradors

69. SHD. Vincennes. GR16P220059 i GR16P220064.

70. AD. Aude, doc. 4M794. / SHD. Caen. AC21P20540.

algerians i marroquins; en regiments de zuaus, i en alguns d'hússars.⁷¹ També, en els exèrcits de l'aire i la força marítima francesa, i en regiments d'enginyeria. Entre altres fronts de guerra, els trobem amb el 108è d'Infanteria Alpina i el 1r de Zuaus en el departament del Marne; amb el 18è d'Infanteria, que va ser el primer que es va enfrontar l'octubre de 1939 als alemanys, al Sarre; amb el 44è d'Infanteria Colonial, al Somme, o amb el 96è d'Infanteria, que va combatre amb el d'Infanteria Alpina, al departament del Nord, entre un llarg etcètera.

La presència d'aquests combatents, sovint procedents de l'emigració, ha quedat invisibilitzada per la seva dispersió i el potent relat de l'exili. Diluïts entre milers de francesos i soldats colonials, la seva experiència va quedar adscrita al relat de guerra francès, a diferència de l'exili republicà, que es va reivindicar a si mateix en la guerra i que apareix de manera més compacta en unes poques unitats legionàries.

Abans del conflicte, la Legió francesa comptava amb cinc regiments d'infanteria i dos de cavalleria, on destacaven els militars de nacionalitat alemanya, sovint procedents d'Alsàcia i Lorena, així com austríacs, belgues, polonesos i alguns espanyols i italians. Amb la declaració de guerra es van crear noves unitats, entre les quals detallo breument les que van reunir un major nombre de republicans concentrats a les seves files.

L'11è i 12è Regiments Estrangers d'Infanteria

L'11è REI es va crear el primer de novembre de 1939 i va fer la instrucció al camp de La Valbonne (Alps Marítims). Estava format per legionaris del nord d'Àfrica, reservistes i voluntaris de la metròpolis traslladats el 21 de desembre al Dipòsit Comú de Regiments de la Legió a Sathonay (Ain).⁷² Adscrit a la 6a Divisió d'Infanteria Nord-africana (DINA), va lluitar a la batalla de França al departament de La Mosa, en emplaçaments com Bois d'Inor (Verdun), Mouzay, Martincourt, Rigny Saint-Martin i Void Vacon. Signat l'armistici, dels tres mil combatents, només en van tornar prop de cinc-cents. Jaume Mataró Bartres (Barcelona, 1918) va ser un d'aquells joves que, malauradament, va perdre la vida. S'havia allistat a l'exèrcit a Foix. Adscrit a la 5a companyia de l'11è REI,

71. Un estudi recent sobre els exèrcits colonials francesos és el de Pierre MONTAGNON, *L'Armée d'Afrique: de 1830 a l'indépendance de l'Algérie*, París, Pygmalion, 2012.

72. BNF. *Journal Officiel*, 21 de desembre de 1939, p. 14115.

va morir en els combats de Malandry el 27 de maig de 1940. Fou enterrat a la necròpoli nacional Le Faubourg Pavé (Verdun).⁷³

El 12è REI es va crear el 25 de gener de 1940 i, com l'11è REI, va fer la instrucció al camp de La Valbonne. A les seves files van servir voluntaris de diverses nacionalitats i legionaris en actiu. Va combatre en fronts letals com el de Soissons, al departament de l'Aisne.⁷⁴ En la data de l'armistici, dels tres mil soldats del regiment, només en quedaven dos-cents o tres-cents. Els que no havien estat fets presoners, havien traspassat, com els del 3r batalló, sacrificat a Chemin-des-Dames. Un d'ells fou Josep Lluís Abizanda Cortés (Barcelona, 1905). S'havia allistat a Auch, i va perdre la vida en els combats de Chasseny el 8 de juny de 1940.⁷⁵ Tant l'11è com el 12è REI van ser dissolts després de l'armistici.

La 13a Semibrigada i la 2a Divisió Blindada de la Legió Estrangera, la «Nou»

La 13a Semibrigada (13 DBLE) és una de les més conegudes per haver protagonitzat accions de guerra destacades al llarg de tot el conflicte. Ha estat àmpliament estudiada per l'historiador Diego Gaspar Celaya, en el marc de les seves recerques sobre les FFL, i per la periodista Evelyn Mesquida, que ha recollit biografies dels republicans de la «Nou».⁷⁶ La 13a DBLE es va crear a Orà el febrer de 1940. Aquell mateix mes va embarcar rumb a França i va ser concentrada a Belley, al peu dels Alps, sota la instrucció del tinent coronel Magrin-Vernerey, *Monclar*. Destinada a Noruega a primers de maig i malgrat els èxits inicials de la campanya, es va haver de retirar i ser evacuada.⁷⁷ En els combats, van perdre la vida 33 republicans, entre ells Jacint Pérez, de Mollet del Vallès, mort a Narvik el 28 de maig

73. CDRH-LE, Aubagne.

74. «La prise de Soissons par les Allemands 7 et 8 Juin 1940», *Bulletin de la Société Archéologique Historique et Scientifique de Soissons*, vol. XIII, 4a sèrie, 1965-1968, Chauny, 1969, p. 16 i seg.

75. SHD. *Étrangers engagés dans la Légion étrangère*. MDLX-9.

76. Diego GASPAS CELAYA, *La guerra continúa*, op. cit. Evelyn MESQUIDA, *La Nueve: los españoles que liberaron París*, Barcelona, Ediciones B, 2016 (edició actualitzada). Vegeu també Guadalupe ADÁMEZ, Genèvieve DREYFUS-ARMAND, Eric JENNINGS, Diego Gaspar CELAYA, Pierre VAN LANGHENHOVE, Robert COALE, Carmen GÓNGORA, *La Nueve. Republicanos españoles en la Segunda Guerra Mundial*. Madrid, Desperta Ferro Ediciones, Cuadernos de Historia Militar, 2023.

77. Testimoni de Joan Roca, membre de la 13a DBLE, recollit en el programa *Espanoles en la Segunda Guerra Mundial*, de Radio Nacional de España (2 de febrer de 2023).

de 1940, el mateix dia que el sergent Ramon Pujol de Vilallonga, condecorat un any després a títol pòstum: «Després del desembarcament a Narvik el 28 de maig de 1940, va ser contraatacat violentament per forces molt superiors en una batalla cos a cos. Va morir en aquella acció».⁷⁸

Traslladada breument a Bretanya, la 13a va embarcar cap a Anglaterra quan les tropes francobritàniques no van poder contenir l'avanç alemany. A partir d'aquí s'inicia la seva dispersió: uns es van sumar a l'exèrcit d'alliberament de De Gaulle; d'altres es van mantenir a l'exèrcit de Vichy a l'espera de ser desmobilitzats, i altres es van allistar a l'exèrcit britànic, servint en companyies com la Spanish Company Number One. Segons el testimoni del doctor Josep Trueta, exiliat a Londres, que va tractar ferits de guerra evacuats de Dunkerque, la majoria dels soldats francesos van optar per tornar a França.⁷⁹

La 13a DBLE de De Gaulle va combatre, entre altres, en els duríssims enfrontaments a Bir-Hackeim (Líbia), El-Alamein (Egipte) i a la sagnant batalla de Tunísia contra l'Àfrika Korps del general Rommel. El gener de 1943 es trobava a Trípoli, on va coincidir amb altres republicans del Regiment de Marxa del Txad del general Leclerc. En aquells dies, els triomfs dels aliats al nord d'Àfrica van comportar un augment del contingent de republicans a les seves files. La dissolució dels Grups de Treballadors Estrangers (GTE) i l'alliberament dels inhumans camps de concentració del vichysme colonial, va aportar nous reclutes, al costat dels procedents dels *Corps Francs d'Afrique*, dissolts el juliol de 1943. Un nombre significatiu d'aquests soldats es va concentrar en la 2a Divisió Blindada (DBLE) de Leclerc, de la qual va formar part la 9a companyia, la famosa la «Nou». Havia corregut el rumor que es crearia una divisió independent que combatria sota la bandera de la Segona República. No va ser ben bé així, però la «Nou» va ser, sobretot, republicana.

L'1 d'agost de 1944, la 2a DBLE de Leclerc va desembarcar a les costes de Normandia (Utah Beach), per participar en els mortífers combats d'Écouché, durant la formació de la bossa de Falaise. Estava adscrita al 3er Exèrcit dels EUA del general Georges S. Patton. El 23 d'agost, va iniciar des d'Argentan l'avanç que va permetre l'alliberament de París. La «Nou» va obrir la marxa el dia 24 amb els seus blindats amb noms com *Ebro*, *Teruel*, *Belchite*, *Guadalajara*, *Brunete*,

78. BNF. *Journal Officiel*, 8 d'agost de 1941.

79. Antonina RODRIGO, *Doctor Trueta, héroe anónimo de dos guerras*, Barcelona, Editorial Base, 2009, p. 136.

Guernica i *Don Quichotte*. A París, altres republicans de la Resistència es van sumar als combats contra la guarnició alemanya que van permetre alliberar la capital. El 8 de setembre, la divisió es va dirigir cap a Lorena i Alsàcia, i al costat d'altres divisions estatunidenques va participar en l'alliberament d'Estrasburg el 23 de novembre i en la presa de Colmar. Aquell hivern va lluitar al Rin, Karlsruhe, Stuttgart i Augsburg fins a arribar a Múnic. Alguns membres de la divisió van prendre part en la presa del *Berghof* de Hitler a la capital bavaresa el 5 de maig de 1945. En aquesta data, el Führer ja s'havia suïcidat al seu búnquer de Berlín el 30 d'abril i el 8 de maig se signava la pau. Entre els que van perdre la vida en aquestes últimes campanyes hi havia el sergent David Ramon Estartit, de Palamós, mort per ferida de bala a Menarmont (Vosges), el 14 d'octubre de 1944. Conegut com a *Fàbregas*, havia participat en l'alliberament de París amb el blindat *Santander*. També el barceloní Manuel Nebot Ros, mort a Grussenheim per l'esclat d'un obús el 29 de gener de 1945. S'havia allistat a Tarbes el 1939 i havia format part del Regiment de Marxa del Txad i de la «Nou».⁸⁰

Els 21è, 22è i 23è RMVE

Els Regiments de Marxa de Voluntaris Estrangers estaven formats per tres mil soldats per regiment, dividits en tres batallons amb tres companyies, a més de comandància, sotsoficials, escorta, enginyers i pioners. Amb la «Nou», van ser els que van concentrar més republicans a les seves files. El 21è RMVE es va crear el 29 de setembre de 1939 al camp de concentració de Barcarès, reconvertit en camp d'instrucció militar. Com en el cas dels 22è i 23è RMVE, els allistaments responien a contractes per la durada de la guerra. Els seus reclutes van rebre armament inadequat, enquadrats sota la supervisió d'oficials francesos de la reserva que havien combatut a la Primera Guerra Mundial.⁸¹ El 21è RMVE va lluitar a les Ardenes i el Marne, on va patir una massacre. El dia de l'armistici havia perdut dos terços dels seus efectius.

El 22è RMVE es va crear el 24 d'octubre de 1939 i també va rebre la instrucció al camp de Barcarès. El maig de 1940 es va unir a la 19a Divisió d'Infanteria a Alsàcia. Va lluitar al Somme, en els combats de Villers-Carbonnel i en

80. SHD. *Étrangers engagés dans la Légion étrangère*. MDLX-9. / SHD. Caen. AC21P96916.

81. Avel·lí Artís també ho descriu així a les seves memòries. Avel·lí ARTÍS-GENER, *La diàspora republicana*, Barcelona, Pòrtic, 1994, p. 180.

el triangle Fresnes-Mazancourt-Misery-Marchélepot. En la data de l'armistici, la majoria dels seus soldats havien estat fets presoners pels alemanys o havien mort. Per la seva part, el 23è RMVE va ser adscrit a la 8a Divisió d'Infanteria al sud de Soissons. A primers de juny de 1940, es trobava al departament de l'Aisne intentant frenar l'avanç dels tancs del general Rommel en una ofensiva ràpida i letal que va resultar imparabile. Va prendre part en els combats de Missy-aux-Bois i, entre el 7 i el 8 juny, va patir nombroses baixes. Com el 21è i el 22è RMVE, només van tornar de la batalla de França uns centenars de soldats.

4.3. Desertar per continuar combatent

Un dels episodis més controvertits del relat bèl·lic francès fou l'enfrontament entre l'exèrcit de Vichy i el de De Gaulle en algunes accions de guerra. Per als exsoldats de la República fou una situació irracional i absurda que els va portar a enfrontar-se amb altres republicans en funció de l'exèrcit en el qual es trobaven. Entre el juny i el juliol de 1941, tots dos exèrcits es van enfrontar a Síria i el Líban. Immers en aquests combats hi havia el 6è REI vichysta, un dels regiments que havia incorporat joves del camp de Bram. Malauradament, els combats al Líban van produir una desena de baixes republicanes al 6è REI, com la ja esmentada del jove Josep Berlanga Cano; la del barceloní Enric Calderón Torres, excarabiner durant la Guerra Civil, que morí en combat el 12 de juny de 1941,⁸² i la del gironí Enric Tallada Amadó, mort a Damour el 6 de juliol de 1941; població on, aquell dia, van morir tres republicans més.

La deserció a les FFL de De Gaulle semblava l'única opció congruent, tot i que per a aquells que ho van pretendre podia significar càstigs i penes de presó. A més dels militars, ho van intentar alguns treballadors dels GTE al nord d'Àfrica. Segons un testimoni: «Van ser molts els que van intentar l'evasió amb la intenció d'unir-se a les forces del general Edgard de Larminat o del general Leclerc a Àfrica. A molts d'ells, aquests intents d'evasió els va costar ser enviats als sinistres camps de càstig».⁸³

Un d'aquells desertors de l'exèrcit de Vichy fou Josep Díaz, de Palamós. Destinat a Palmira (Síria), va decidir sumar-se a la crida de De Gaulle amb altres companys de regiment. El 3 de juliol de 1940, la flota britànica havia

82. SHD. Caen. AC21P37027.

83. ANC. Sant Cugat del Vallès. ANC1-530-T-243.

atacat la francesa a Mers-el-Kebir, notícia que va reforçar encara més aquella idea. El 15 d'aquell mes van posar rumb a Palestina en llargues jornades pel desert fins a arribar al camp britànic de Souac.⁸⁴ Per la seva deserció, va ser condemnat en absència, el maig de 1941, a deu anys de presó pel tribunal militar de la XIII regió, a Clermont-Ferrand, nova seu de l'exèrcit de Vichy. Com posa de manifest l'odissea de Díaz, Palestina va representar en els inicis de les FFL un refugi per als seus primers voluntaris. Alguns van travessar la frontera siriopalestina, com els del 26è Regiment d'Infanteria Colonial, reagrupats pel capità Raphaël Folliot a Haifa. Amb aquests «soldats perduts» es va organitzar el juliol de 1940 un grup amb 300 soldats i 12 oficials.⁸⁵ El 1941, la presència de les FFL al Líban va promoure més desercions, com la de Benjamí Flix Castells, del camp de Bram i exmilià de la Columna Internacional Lenin del POUM durant la Guerra Civil,⁸⁶ i la del seu company del 6è REI, Rossend Ferrer Bertran, de Sitges.⁸⁷

En una situació diferent es trobaven els voluntaris que havien estat desplaçats a Indoxina com Robert Pujol, de Sabadell,⁸⁸ un altre jove exiliat que ja no va abandonar l'exèrcit. Segons el seu testimoni, el soroll de la guerra era llunyà i la vida a la guarnició transcorria entre la caserna i els permisos. Les hostilitats van començar el 9 de març de 1945 quan van ser atacats per l'exèrcit japonès. Davant l'ofensiva, van haver d'abandonar el lloc i retirar-se a la Xina. Acabades les hostilitats, van tornar a Tonkin i no trigarien a enfrontar-se als guerrillers d'Ho-Chi-Minh. En els combats contra l'exèrcit japonès van perdre la vida joves com Joan Ribes, de Barcelona, a Co Tich (Tonkin) el 10 de març de 1945, o Jesús Bosacoma i Bruguera, de Celrà, exguàrdia del Cos de Seguretat de Catalunya, el dia 28 a Col des Méos (Tonkin).⁸⁹ Al cap d'un any, el 9 de març de 1946, va morir

84. SHD. Vincennes. GR16P184282, / <https://www.francaislibres.net>: *Journal de Marche d'Ernest Marcel Bach*.

85. «Avec de Gaulle en Palestine», *Revue d'Histoire moderne et contemporaine*, H. Lerner, núm. 39, octubre-desembre de 1992.

86. Tesi doctoral de Gonzalo BERGER MULATTIERI, *Les Milícies Antifeixistes de Catalunya, 21 de juliol - 31 de desembre de 1936*, Universitat de Barcelona, 2017. Apèndix documental, p. 160. / AD. Aude. doc. 4M794. / SHD. Vincennes. GR16P226087.

87. SHD. *Étrangers engagés dans la Légion étrangère*. MDLX-9 / SHD. Vincennes. GR16P222149.

88. Testimoni de Robert Pujol a Radio Nacional de España. Documentos RNE, *Españoles en el exterior*, 2003.

89. *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya*, 19 de gener de 1938, p. 236.

Ignasi Borràs, de Figueres, adscrit al 22è Regiment d'Infanteria Colonial, en les escaramusses amb els guerrillers indoxinesos prop de Phuoc Lang.

La Segona Guerra Mundial també va generar alguns episodis que rememoren la Guerra Civil, com quan els pilots republicans de l'exèrcit soviètic es van enfrontar als de l'Esquadrilla Azul franquista a l'espectacular batalla de tancs i carros de combat que va tenir lloc a Kursk, prop d'Ucraïna. Els que van ser fets presoners pels soviètics van compartir camp de concentració amb exiliats republicans a l'URSS que el govern de Stalin havia empresonat a Karaganda (al Kazakhstan). Aquell camp va ser una més de les diverses situacions de guerra que no encaixaven amb l'ortodòxia discursiva i que els dirigents polítics de l'època es van esforçar a silenciar. Tan sols una més, perquè s'hi van produir tantes «contradiccions» al llarg de la guerra que, pel seu nombre, haurien de deixar d'abordar-se des de la singularitat. Definides també sovint com «zones grises», el cert és que apareixen de manera bastant diàfana quan s'analitzen des d'altres perspectives, es contextualitzen correctament i, com una vella pintura recuperada, s'esborren les capes de certa memorialística i d'un presentisme confús i desconcertant, i els fets es revelen amb nitidesa.

5. EN ZONA DE GUERRA: ELS CIVILS MILITARITZATS DE LES CTE

Un capítol a part el conformen els civils militaritzats de les Companyies de Treballadors Estrangers (CTE). De manera immediata a la promulgació del decret del 12 d'abril de 1939 sobre les prestacions dels estrangers, es van crear les CTE amb milers de republicans internats als camps. L'impulsor del decret va ser el ministre de l'Interior, Albert Sarraut, senador pel departament de l'Aude, un dels que concentrava un gran nombre de població estrangera, com el de Lot-et-Garonna. Adscrites inicialment al Ministeri de Treball, a partir del 19 de setembre de 1939 algunes CTE van passar al de la Guerra, com la 31a i 32a, enviades a la Línia Maginot per a la seva fortificació amb exiliats del camp de Septfonds.⁹⁰ Un any després, l'1 de març de 1940, el govern francès va decretar la militarització total. Segons l'Estat Major, s'havien incorporat a les CTE 55.000 exsoldats de la República. En aquells dies, les CTE havien augmentat considerablement fins a un mínim de 250,

90. S. ZORZIN, *Le camp de Septfonds (Tarn-et-Garonne): soixante ans d'histoire et de mémoires* (1939-1999), Bordeus, IEP, 2000.

i algunes s'havien dividit en dos o tres batallons. Cada companyia estava formada per 250 treballadors estrangers dividits en campaments, i se'ls anava traslladant en funció de les ordres militars. Al llarg de la frontera belga i la Línia Maginot es van concentrar entre 60 i 75 CTE, per tant, entre 15.000 i 18.750 treballadors militaritzats a la primera línia del front; uns 32.000 a les CTE emplaçades darrere de les línies, i 8.000 en zona no operativa. Unes xifres realment espectaculars, que situen en zona de guerra més de 53.000 republicans, entre militars i civils militaritzats. Només al departament del Nord, on es va crear la bossa de Dunkerque, hi havia, com a mínim, dotze CTE; per tant, prop de 3.000 republicans, més els que s'hi van sumar a mesura que s'anaven desplaçant amb l'exèrcit cap a la costa.

Els desplaçats a la frontera amb Bèlgica veien com passaven a França milers de refugiats a mesura que avançava el front alemany. La tensió era insuportable, sempre sota l'amenaça de l'aviació alemanya, l'esclat dels obusos i l'arribada dels tancs (*Blitzkrieg*). No podien fugir, fortament vigilats pels gendarmes i, només quan l'exèrcit alemany es trobava gairebé a uns metres, podien començar a retirar-se juntament amb els regiments de l'exèrcit als quals estaven associats, com els d'enginyers.

Combatents sense armes, eren completament vulnerables davant l'enemic. Els primers presoners de guerra van ser els de la 100a CTE el 21 de maig de 1940, entre ells, exiliats procedents dels camps de Gurs i Bram. S'havien replegat i van ser capturats a Amiens i traslladats al camp militar de presoners del front (*frontstalag*) 101 de Cambrais.⁹¹ Altres van ser la 5a i 9a CTE, enviats a camps militars de presoners disseminats pel Tercer Reich (*stalags*) com el VIII-A de Görnitz (Polònia) i el VII-A de Moosburg, prop de Múnic.⁹² Formaven part de la 9a CTE José Marfil Escalona i el seu fill, José Marfil Peralta, de Granada. El pare va ser el primer republicà mort al camp de concentració de Mauthausen el 20 d'agost de 1940.⁹³ El fill, de dinou anys, va arribar al camp el gener de 1941

91. Michel FABRÉGUET, «Un groupe de réfugiées politiques: les républicains espagnols des camps d'internement français aux camps de concentration nationaux-socialistes», *Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre mondiale et des conflits contemporaines*, núm. 144. Presses Universitaires de France, París, 1986, p. 26-27.

92. BNF. *Liste officielle*, núm. 48. París, 4 de desembre de 1940. / ITS-Bad Arolsen. / SHD. Caen. AC21P86782. / SHD. Vincennes. GR 16 P 393401.

93. Es va guardar un minut de silenci i el saragossà Julián Mur Sánchez va parlar al sepeli. Mur va morir a Hartheim el 12 d'octubre de 1942. Vegeu Juan DE DIEGO, «Un SS llamado Buchmayer... El minuto del silencio...», *Hispania*, butlletí del FEDIP, març de 1967.

des de l'*stalag* VIII-C de Sagan (Polònia).⁹⁴ Va sobreviure i va residir després a França, a on va morir el 2016.⁹⁵

Al departament del Nord també van caure la 103a i la 118a, formades per exiliats del camp de Saint-Cyprien. A la 103a hi va treballar l'anarcosindicalista Amadeu Cinca Vendrell,⁹⁶ que el 1946 va escriure un dels primers llibres sobre un camp de concentració de títol ben explícit: *Lo que Dante no pudo imaginar: Mauthausen-Gusen (1940-1945)*.⁹⁷ La 118a havia sortit cap a Cassel (Nord) juntament amb altres companyies el 29 de desembre de 1939 per unir-se al 5è Regiment d'Enginyers i construir fortins antitancs. A més dels republicans, també la formaven un grup d'obriers flamencs i alguns francesos que hi foren destinats per les seves idees polítiques. El cas de la 118a CTE és simptomàtic respecte a altres companyies. Quan al març de 1940 la militaritzen, hi van arribar alguns oficials que proposaren l'allistament als regiments de marxa de l'exèrcit. Segons el testimoni de Lope Massaguer i Bruch, de Reus,⁹⁸ els van fer amenaces velades d'enviar-los a Espanya si no acceptaven. També constatem la caiguda de la 270a CTE, amb dos republicans morts en els combats de Brayles-Dunes el 2 de juny de 1940, enterrats al cementiri militar de la població.

A Dunkerque i els seus voltants, als morts se'ls enterrava a la mateixa platja i entre les dunes, mentre altres eren arrossegats per les mareas. Els serveis hospitalaris van ser bombardejats i els ferits no van poder ser atesos. Atrapats sense escapatòria, tan sols una minoria de soldats republicans va poder embarcar a les costes angleses. Com que tenien preferència els militars, els civils de les CTE es van quedar a terra junt amb altres soldats que no aconseguiren embarcar.

Al llarg de la Línia Maginot van caure en mans alemanyes, com a mínim, 63 CTE més. Algunes unitats gairebé íntegrament, com la 11a, 28a i 29a, aquesta última amb 184 presoners, quasi tota la companyia. A la 28a, desplaçada als Vosges, hi havia Francesc Boix i Camp, el «fotògraf de Mauthausen».

94. Sobre aquest camp, vegeu: François BLAIZOT, *Les prisonniers de guerre français au stalag VIII C (1940-1945)*, Histoire, 2019, dumas-04072112.

95. BNF. *Liste officielle*, núm. 48. París, 4 de desembre de 1940.

96. BNF. *Liste officielle*, núm. 34. París, 21 d'octubre de 1940. / ITS-Bad Arolsen.

97. Amadeu CINCA VENDRELL, *Lo que Dante no pudo imaginar: Mauthausen-Gusen, 1940-1945*, Saint-Girons (Ariege), Imprimerie Descons, sf. 1946.

98. Lope MASSAGUER BRUCH, *Mauthausen, fin de trayecto. Un anarquista en los campos de la muerte*, Madrid, Fundación Anselmo Lorenzo, 1977, p. 59.

Era molt jove, només tenia 21 anys quan va ser fet presoner.⁹⁹ Altres CTE que es van veure molt afectades van ser la 107a (112 presoners), la 108a (122 presoners) i la 109a (114 presoners), capturada poc abans de signar-se l'armistici, a Rambervilliers (Vosges).¹⁰⁰ Entre els seus presoners hi havia Joaquim Amat-Piniella, cofundador els anys seixanta de l'Amical de Mauthausen a Barcelona, i autor del llibre *KL Reich*, publicat per primera vegada el 1963. Una altra companyia que va caure gairebé sencera va ser la 34a, amb 148 presoners, la majoria derivats als *frontstalags* de Langres i St.-Florentin. En la 32a CTE va treballar el jove aragonès Mariano Constante, un altre dels testimonis de la vida al camp de concentració de Mauthausen.¹⁰¹

No disposem d'un cens complet dels republicans que van formar part de les CTE,¹⁰² però si prenem com a referència els que van ser fets presoners de guerra, podem establir en més d'un 30% els nascuts a Catalunya. Entre les CTE amb més presència catalana destaquen la 92a i 93a, traslladades a Fermont (Meurthe-et-Moselle), sobre la Línia Maginot. Alguns dels seus presoners van ser enviats a Mauthausen en el gran comboi del 27 de gener de 1941 amb prop de 1.500 republicans. En l'actualitat, hi ha un memorial a Pontis sobre el pas de la 93a per la població. També, la 77a CTE desplegada a Rambervilliers (Vosges), i la 40a, a Fremestroff (Mosel·la) varen concentrar un nombre rellevant de catalans.

La 29a CTE va caure gairebé al complet, amb 189 presoners, dels quals 39 eren catalans. S'havia creat el 28 d'abril de 1939 al camp de Barcarès i va ser enviada al Bas-Rhin, a Niederhaslach. Entre els seus noms, trobem el dels tres germans Sarinyena Esparrell, del barri de Sants - les Corts de Barcelona. Van morir amb una diferència de menys d'un any al subcamp de concentració de Gusen. Van passar pel *frontstalag* de Belfort, i després per l'*stalag* de Fallingbomel, prop de

99. BNF. *Liste officielle*, núm. 34. París, 21 d'octubre de 1940.

100. BNF. *Liste officielle*, núm. 34. París, 21 d'octubre de 1940, i núm. 43, París, 25 de novembre de 1940.

101. M. RAZOLA; M. CONSTANCE, *Triangle bleu. Les républicains espagnols à Mauthausen*, París, 1969, traduït al castellà per Península (Barcelona, 1979). Mariano CONSTANCE, *Les années rouges. De Guernica à Mauthausen*, Mercure de France, 1971, editat en castellà per Martínez Roca (Barcelona, 1974) amb alguns canvis.

102. Cal destacar l'esforç d'E. Sanz, net de l'exiliat aragonès Marcelino Sanz Mateo, membre de l'11a CTE, mort al camp de Gusen el 19 de juliol de 1941. Sanz ha elaborat una llista amb els noms i informacions que ha pogut anar recollint en diferents arxius sobre els republicans de les CTE: http://cartasdelexilio.free.fr/cte_es.html

Hannover, fins que van ser derivats a Mauthausen el 27 de gener de 1941. Dos mesos més tard van ser traslladats a Gusen. Francesc (23/4/1914) va morir el 21 d'agost; Manel (23/6/1915), deu dies després, i Josep, el més jove (31/8/1917), un any més tard, el 30 de juliol de 1942.¹⁰³ Per afegir més dolor a la tragèdia, ni la seva família sabia que eren morts. Els presoners de Mauthausen van estar completament aïllats de l'exterior i en un silenci administratiu angoixant, només trencat per les notícies que facilitava la Creu Roja Internacional. No van poder escriure ni rebre cartes fins al 14 de desembre de 1942, i només parcialment.

Tot i que la majoria dels membres de les CTE eren homes, he localitzat disset dones associades com a civils, algunes d'elles membres d'una mateixa família. Van estar recloses com a presoneres de guerra al *frontstalag* 183-B de Hennebont (Morbihan), prop de Lorient. No sembla que fossin deportades i, almenys una d'elles, Arcadia Arrondo de Alonso, de Cascante, va aconseguir un passatge per a Mèxic en l'últim vaixell que va salpar amb exiliats de la França de Vichy el setembre de 1942. La història d'aquestes dones, com la de tantes altres, resta per relatar.

6. L'ALTRA HISTÒRIA DE DUNKERQUE: LA REPRESSIÓ CONTRA ELS EXSOLDATS DE LA REPÚBLICA

Dunkerque va ser una desfeta militar, però l'èxit de l'evacuació de més de tres-cents mil soldats va transformar aquella derrota bèl·lica en un relat triomfal no exempt d'heroisme. La gesta ha transcendit com un èxit del govern de Winston Churchill, del seu exèrcit, i de la valentia i solidaritat de molts civils britànics que, desafiant l'aviació alemanya, es van posar a disposició de l'exèrcit per salvar aquells homes atrapats a les platges. En la història francesa, Dunkerque és també l'esforç de milers de soldats que van arriscar la vida perquè aquella evacuació es pogués dur a terme. En l'imaginari republicà de l'època, Dunkerque fou la porta a l'Holocaust.

Lope Massaguer i Bruch, de la 118a CTE, va deixar a les seves memòries un vívid relat de l'infern viscut a Dunkerque i de l'odissea dels primers presoners de guerra republicans que van arribar a les portes de Mauthausen. Organitzats en expedicions de dos o tres mil homes i marxes diàries de trenta i quaranta

103. BNF. *Liste officielle*, núm. 34, París, 21 d'octubre de 1940. / ITS-Bad Arolsen.

quilòmetres, van ser conduïts a la frontera amb els Països Baixos, on es va formar un comboi que els va traslladar al delta del Rin i van ser embarcats. Els que no portaven l'uniforme de l'exèrcit van ser interrogats per les SS. Quan es van identificar com a espanyols, van ser conscients que no rebrien el mateix tracte que altres presoners de guerra. Van desembarcar a Colònia, on foren conduïts a un estadi ple de presoners, entre altres, uns noranta republicans. Després els van traslladar a l'*stalag* de Ziegenhain, a Renània-Palatinat i, des d'allà, el 13 d'agost, a Mauthausen, en un tren de vagon cel·lulars policials. En aquesta data hi van arribar 91 republicans, entre ells, el primer català que va morir a Mauthausen, Miquel Maydeu Pallerola, de l'Albiol (Tarragona), tot just un mes després. Els primers republicans havien arribat el 6 d'agost. Els havien posat sota la vigilància de la Gestapo a Nuremberg i van ser ubicats en barracons aïllats de la resta. Quan van ingressar al camp de concentració, només hi havia presos comuns i polítics alemanys i austríacs, i presoners de guerra polonesos.

Entre el 6 d'agost de 1940 i principis de 1942 van arribar en diferents combois 6.000 presoners espanyols¹⁰⁴ de la batalla de França procedents de diversos *stalags*. És possible que al voltant de 5.000 fossin civils militaritzats de les CTE, si tenim en compte que 470 van ser civils del camp de Les Alliers (Agulema)¹⁰⁵ i en una xifra similar els soldats.

Dels 2.200 soldats republicans fets presoners de guerra per l'exèrcit alemany de què tenim constància, prop de cinc-cents van ser enviats a Mauthausen. Aquest grup de presoners presenta un denominador comú: són exsoldats de la República adscrits al 21è, 22è i 23è RMVE, i a l'11è i 12è REI, amb algunes excepcions. Els comandaments alemanys van fer, per tant, un garbellament entre els presoners de guerra que van servir en aquests regiments associats a l'exili, i els que ho van fer en regiments regulars francesos i colonials més vinculats a l'emigració i les naturalitzacions. Confirma el que evidencien aquestes dades la circular de l'Oficina Central de Seguretat (RSHA) del Ministeri de l'Interior alemany de 25 de setembre de 1940, en què s'ordenava a les seves forces policials que els presoners de nacionalitat espanyola i els combatents de les Brigades Internacionals *que havien lluitat a la Guerra Civil* fossin lliurats a la policia alemanya, i que seria l'Oficina Central de Seguretat del Reich la que determinaria a quin camp de concentració havien de ser transferits. De fet, en la mateixa circular s'ordenava

104. *Republicanos españoles en Mauthausen*, Amical de Mauthausen, 2017, p. 9.

105. Montse ARMENGOU; Ricard BELIS. *El comboi dels 927*, Barcelona, Plaza&Janés, 2005.

detenir tots els exsoldats de la República a la França ocupada menors de 55 anys que haguessin lluitat contra l'exèrcit franquista, els quals havien de sotmetre's, a més, a un examen mèdic que avalés que eren aptes per ser confinats als camps.¹⁰⁶

Per al govern alemany, aquell grup de presoners eren adversaris polítics als quals ell mateix havia combatut durant la Guerra Civil, i va anteposar aquesta condició a la de presoner de guerra. La il·legalitat d'aquests fets és que, haguesin lluitat o no en la Guerra Civil, fossin civils de les CTE o soldats, l'origen de la seva detenció i internament era el front bèl·lic, per la qual cosa havien de ser destinats als camps de presoners de guerra i no als de concentració. Es van contravenir les disposicions sobre presoners de guerra estipulades en la Tercera Convenció de Ginebra de 27 de juliol de 1929 en què tant els militars com els civils o «individus d'unitats de treball» que seguien les forces armades (article 4.a.4), havien de romandre en camps militars i veure els seus drets respectats. Aquest capteniment del govern alemany ja s'havia manifestat amb presoners de guerra de l'ocupació de Polònia que havien estat enviats a Mauthausen uns mesos abans de l'arribada dels republicans.

Davant d'aquest destí, el govern franquista va actuar amb aquiescència. Francesc Boix, «el fotògraf de Mauthausen», fou el primer a relacionar públicament Serrano Súñer, aleshores ministre de Governació i després d'Exteriors, amb la destinació d'aquests presoners. Entre el 28 i el 29 de gener de 1946, va donar testimoni als judicis de Nuremberg, amb proves fotogràfiques, sobre les visites d'alts jerarques nazis al camp de concentració. Quan el fiscal francès Charles Dubost li va preguntar sobre la seva condició de presoner de guerra, Boix va contestar: «Vam estar sis mesos com a presoners de guerra, i, en el seu moment, vam saber que el ministre d'Exteriors [Serrano Súñer] s'havia entrevistat amb Hitler [el setembre de 1940 a Berlín] per parlar de la qüestió dels estrangers, entre d'altres. Ens vam assabentar que, entre els temes tractats, es van discutir les nostres condicions. Es va dir que els alemanys havien preguntat què fer amb els presoners de guerra espanyols de l'exèrcit francès, *els que eren republicans i havien pertangut a l'exèrcit republicà*. La resposta...»¹⁰⁷

106. La cursiva és meua. Bundesarchiv, Koblenz, R58/26. Còpia digitalitzada a <https://www.gusen-memorial.org>

107. La cursiva és meua. *Procès des grands criminels de guerre devant le tribunal militaire International: Nuremberg, 24 novembre 1945 – 1er octobre 1946: [debats]*, Tome VI, 22 janvier 1946 – 4 février 1946, p. 273-278.

En aquell moment, Dubost va interrompre el discurs de Boix com si s'hagués desviat del tema. Va quedar clar que als judicis de Nuremberg es jutjava el Tercer Reich i no el govern franquista. Serrano Súñer expressà anys més tard a les seves memòries, el seu rebuig davant l'horror de l'Holocaust: «Repudiem els camps de concentració alemanys i les monstruositats que s'hi van cometre. Aquestes coses no es fan amb publicitat, i la sorpresa ha estat per a nosaltres més gran i més dolorosa que per a ningú».¹⁰⁸ Aquell estiu de 1940, el govern franquista es va desentendre d'uns presoners (els soldats republicans), que ell mateix havia tancat en camps de concentració a Espanya i utilitzava com a treballadors forçats.

El govern de Philippe Pétain també es va desentendre d'aquest grup de presoners, malgrat que estaven sota la seva responsabilitat. Els militars de Mauthausen havien lluitat en el seu exèrcit sota bandera francesa, i els civils de les CTE havien estat enviats a zona de guerra per decisió de l'executiu francès. En canvi, van quedar sota la seva gestió els que els alemanys van deixar adscrits als camps militars (*stalags*), supervisats per la comissió de presoners de guerra del general Antoine M. Benoît Besson i el Servei Diplomàtic dels Presoners de Guerra dirigit des de Berlín per Georges Scapini.¹⁰⁹

El cas dels militars de Mauthausen va ser excepcional a l'exèrcit francès, ja que ni un grup tan vulnerable com el dels soldats francesos de confessió jueva van ser enviats als camps de concentració. Pels alemanys, aquests *Rotspanier* presos a la batalla de França pertanyien a una categoria específica: la d'exsoldat de la República. Apàtrides? Foren uns apàtrides bens singulars, perquè se'ls identificà amb el triangle blau amb la «S» d'*Spanier* ben visible a les seves camises de ratlles, i tampoc no se'ls adjudicà el triangle vermell que identificava als presos polítics.

En aquell *no-land*, l'únic suport amb el qual van comptar va ser el de la Creu Roja Internacional. Entre altres accions, el 4 de juny de 1941, Jean d'Amman, de la Creu Roja a Ginebra, es va posar en contacte amb la Divisió Legal del Foreign Office, protestant per la retenció d'aquests presoners i pel sofriment de les famílies, ja que no en rebien notícies.¹¹⁰ Àdhuc la Creu Roja alemanya

108. Ramón SERRANO SÚÑER, *Entre Hendaya y Gibraltar*, Barcelona, Ediciones Nauta, 1973, p. 431.

109. Scapini va deixar un testimoni de la seva gestió a Georges SCAPINI, *Mission sans gloire*, Morgan, Editions Morgan, 1960.

110. ITS-Bad Arolsen. 1.1.26.0. Code: 9055700.

tenia problemes perquè els comandaments SS del camp li facilitessin informació sobre aquells presoners.¹¹¹ Només entre setembre i desembre de 1941 van morir més de 1.700 republicans per malalties, desnutrició, insalubritat, violència i a la cambra de gas del castell de Hartheim en un silenci administratiu esfereïdor.

Quan es va preparar el sumari dels judicis de Nuremberg, el cas dels presoners de guerra republicans era, per tant, ben conegut pels aliats des de 1940-1941, i per a aquells que no n'estiguessin al corrent, en van donar fe els testimonis dels presos del camp quan aquest va ser alliberat, a més de la documentació reunida per L. Fetterson, de l'Office of Chief of Counsel for War Crimes de l'exèrcit estatunidenc. Fidel Ramos Caballo, treballador de les CTE, va ser un dels interns entrevistats per la Creu Roja Internacional el juliol de 1945. Segons Ramos, el nombre de presoners espanyols a Dunkerque havia estat de 3.200 homes, enviats a Mauthausen des de *stalags* de Polònia i Alemanya.¹¹² Joseph Pumperning, un altre dels reclusos consultats, va explicar com es va desencadenar una onada de terror, primer contra els presoners polonesos i, des de l'agost de 1940, contra els espanyols.¹¹³ L'alemany Kantach va facilitar més dades a les autoritats britàniques i estatunidenques. Segons el seu testimoni, a l'inici, «els interns espanyols eren considerats soldats i culpables de fets de guerra, però no van ser tractats com a tals, sinó com a comunistes i presoners civils».¹¹⁴ També en la seva intervenció als judicis de Nuremberg, Francesc Boix va aportar més detalls: «érem presoners de guerra. Ens varen dir que ens transferien a un comandament independent, com als francesos, però llavors ens varen enviar a Mauthausen, on per primera vegada vàrem veure que no hi havia soldats de la Wehrmacht i vàrem comprendre que érem a un camp d'extermini».¹¹⁵ En el judici, un altre testimoni, Lampe, d'origen francès, va assegurar que «els espanyols venien, la majoria, de les companyies de treballadors que havien estat

111. ITS-Bad Arolsen. 1.1.38.1. Carta del cap de la Creu Roja alemanya al comandament SS del camp, Franz Ziείς, insistint per quarta vegada sobre quina era la situació dels presoners espanyols. Sense data, possiblement de 1943.

112. ITS-Bad Arolsen. 7.12. Code: 11000329. Doc: 119864014. Declaracions de Fidel Ramos Caballo al CIRC enviades el 18 de juliol de 1945 a les autoritats franceses.

113. ITS-Bad Arolsen. 1.1.26.0. Code: 8122000. Doc.: 82116228. W. Bielecki va recollir el testimoni d'aquest presoner, Joseph Pumperning.

114. ITS-Bad Arolsen. 1.1.26.0. Code: 8121900. Kantach va fer un extens informe sobre el camp de Mauthausen per a les autoritats britàniques i estatunidenques.

115. *Procès des grands criminels de guerre, op. cit.*, p. 273-278.

constituïdes el 1939 i 1940 a França, o bé van ser directament lliurats pel govern de Vichy a les autoritats alemanyes». ¹¹⁶ En aquest darrer cas, feia referència als que varen arribar deportats després des de França.

Dels 7.532 republicans que varen ser enviats a Mauthausen entre 1940 i 1945, en van morir 4.816. Aquesta xifra ja era coneguda per la secció jurídica de la Caserna General del Tercer Exèrcit dels Estats Units, que els va comptabilitzar en 4.972 poc després de l'alliberament del camp. ¹¹⁷ Segons aquest informe, les nacionalitats més castigades foren la polonesa (21.280), alemanya (9.160), russa (8.192), hongaresa (6.702), espanyola (4.972), italiana (3.939) i francesa (3.797), entre un total de vint nacionalitats. En l'actualitat, segons les dades aportades per l'Amical de Mauthausen i el Memorial Democràtic de la Generalitat de Catalunya, el global de deportats republicans a diferents camps de concentració alemanys va ser de 9.328, i es van registrar 5.260 defuncions. Gràcies al treball de les associacions d'expresoners, dels estudis d'historiadors com Benito Bermejo, Rosa Toran, David W. Pike, entre molts altres, i de llibres que tingueren una gran repercussió com, en el cas català, *Els catalans als camps nazis*, de Montserrat Roig (1977), i a la implicació de les institucions de govern, la memòria dels deportats ha estat recuperada.

La majoria dels que van perdre la vida a Mauthausen van ser treballadors de les CTE capturats durant la batalla de França, i més de 200 els militars que van patir aquell destí. Aquests en són alguns dels noms:

Josep Felimon Ibars, de Barcelona, motociclista de l'11è REI, va morir el 29 de juliol de 1943 a Gusen amb vint-i-dos anys.

Joan Vinyoles i Gispert, de Vallmanya, del 12è REI, va morir el 30 de desembre de 1941 a Gusen amb vint-i-quatre anys.

Ramon Jornet i Jordà, d'Amposta, del 21è RMVE, va morir el 7 de desembre de 1941 a Gusen, amb quaranta-set anys.

Josep Miquel Maruenda, de Torroella de Montgrí, del 22è RMVE, va morir el 25 de juliol de 1942 a Gusen amb vint-i-quatre anys.

Ferran Falcó Galí, del Port de la Selva, del 23è RMVE, va morir el 16 d'octubre de 1942 a Gusen amb vint-i-cinc anys.

Ramon Torres Balada, de Sant Quintí de Mediona, del 23è RMVE, va morir l'1 d'abril de 1943 a Gusen amb vint-i-quatre anys.

116. *Procès des grands criminels de guerre, op. cit.*, p. 198.

117. ITS-Bad Arolsen. 82117657.

Fructuós Bullich Ginot, de Noves de Segre, del 59è Regiment d'Infanteria. Militar de carrera, va ser enviat a Mauthausen el 19 de desembre de 1941 en un dels últims combois amb presoners de guerra. Es va suïcidar el 28 de juliol de 1942 amb vint-i-nou anys.

6.1. *Stalags* i empreses alemanyes: presoners-treballadors forçats

Les primeres setmanes després de l'armistici van ser caòtiques, amb 1.800.000 presoners de guerra. Els militars republicans van ser repartits per 47 *frontstalags* dels seixanta que van funcionar a França, amb una presència rellevant en el 140 de Belfort, en els del departament del Nord (100 Hazebrouck i 101 Cambrai), del Yonne (150 St.-Florentin), i de l'Aisne (191 La Fère i 192 Laon). Dels *frontstalags* van ser traslladats després als *stalags* i un grup reduït, als *oflags* (camps d'oficials), amb presència en fins a 62 centres dispersos pels territoris del Tercer Reich. Els *stalags* que van rebre el contingent més nombrós eren, a Alemanya, el II-A Neubrandenburg, IV-B Mühlberg, VII-A Moosburg, IX-A Ziegenhain, X-B Sandbostel i XI-A Fallingbostel; a Àustria, el XVII-A Kaisersteinbruch i XVII-B Gneixendorf, i a Polònia, els localitzem en set: I-A Stablack, I-B Hohenstein, II-D Stargard, VIII-A Görlitz, VIII-C Sagan, XX-B Marienburg i XXI- C Wollstein.

La vida a aquests camps militars de presoners depenia de la graduació i la nacionalitat. A més dels avantatges inherents a la jerarquia militar, britànics i francesos van rebre un millor tracte que altres nacionalitats europees, i encara va ser pitjor per als soldats colonials i per als «subhomes esclaus». Tan sols una dotzena de republicans van estar adscrits als «daurats» *oflags*, entre ells, el tinent Bartolomé Castanyer, de Sóller (Mallorca), destinat al VI-A, a Soest (Dortmund).

D'aquests 2.200 soldats fets presoners de guerra, com a mínim 800 van estar en *stalags* i comandos de treball dependents (*arbeitskommandos*) fins al final de la Segona Guerra Mundial. En queden per confirmar uns 900, els noms dels quals no apareixen en la deportació, àmpliament estudiada per la historiografia, la qual cosa permet aventurar que es van mantenir sota el control dels camps militars.

Com era pràctica habitual, els presoners es van reconvertir en treballadors forçats. Segons va declarar als judicis de Nuremberg Fritz Sauckel, responsable al govern alemany de proporcionar mà d'obra per l'esforç de guerra, es van utilitzar cinc milions de treballadors estrangers. Prop de dos milions eren presoners

de guerra russos. Sauckel, «el negrer d'Europa», va ser condemnat a la forca i Albert Speer, ministre d'Armament, a vint anys de presó.

Els presoners-treballadors forçats apareixen en casos puntuals a les mateixes llistes que altres treballadors de nacionalitat espanyola. Alguns eren treballadors de l'Organisation Todt de la França ocupada¹¹⁸ —organització de treball alemanya que va incorporar milions d'estrangers i de presoners de guerra—, o del temut Servei de Treball Obligatori (STO), creat el 1943 pel govern de Vichy per sumar-se a l'esforç de guerra alemany. També es varen desplaçar a Alemanya homes i dones que van anar a treballar voluntàriament des de França i Espanya, atrets pels sous que prometia la propaganda difosa pels governs l'alemany, francès i franquista. Sobre aquests treballadors, la comunista *Reconquista de España* comentava: «Ir a Alemania es ser un traidor a España, a los que vayan, a los que no vuelvan, hay que tratarlos como tales».¹¹⁹ També s'hi van afegir treballadors de la *Relève* vichysta, que consistia a enviar un treballador al Tercer Reich per alliberar un presoner de guerra francès. A l'Aveyron, per exemple, ho van fer quatre espanyols.¹²⁰ Sovint eren homes casats i amb fills.

Els presoners de guerra van ser posats al servei de l'administració local i estatal, i de l'empresa privada. A més de fer tasques agrícoles, van treballar per a empresaris locals i per a diverses firmes com Telefunken, Fichtel&Sachs, Würzburg Messerschmitt AG, Pittier AG, Vereinigte Deutsche Metallwerke AG i Krauss-Maffei AG. Va ser el cas de Josep Cot, de Móra d'Ebre. Adscrit al 112è Regiment de Tiradors Algerians fou enviat a l'*stalag* XIII-A de Hohenfels (Oberpfalz). El 1941 treballà a la Bayerische Schrauben und Federnfabriken a Schwabach, prop de Nuremberg, on consta, almenys, fins al gener de 1945.¹²¹ També d'Àngel Estaller, de Sant Mateu (Castelló de la Plana). Enrolat el 1939, va ser incorporat al 144è Regiment d'Infanteria Alpina. Fou enviat a l'*stalag* XIII-B de Weiden, i al comando 3640, al camp de Schauers. Va treballar primer per a l'Estat i, després per a l'empresa Rosenthal Porzellan AG a Selb (Bayern). Un altre cas va ser el de Ferran Manach, de Barcelona,

118. *The Organisation Todt Handbook*, Londres, 1945. Reeditat a John CRISTOPHER (ed.), *Organisation Todt, from autobahns to the Atlantic Wall*, Gloucestershire, Amberley Publishing, 2014. Peter GAIDA, *L'Organisation Todt en France*, Wodrau, Peter Gaida, 2016.

119. ANF. París. Z/4/104. *Reconquista de España*, número especial de 22 de juny de 1942.

120. Jean DAURES, *Nos vingt ans volés*. Association Départementale de l'Aveyron, 1993, p. 32.

121. ITS-Bad Arolsen.

del 146è Regiment d'Infanteria. Presoner dels *stalags* VII-A de Moosburg i VII-B de Lamsdorf, va treballar per a la fàbrica Hans Deuter de motxilles a Augsburg fins al final de la guerra.¹²²

7. MORTS POUR LA FRANCE

A reserva de noves dades, i prenent com a referència les proporcionades pel Ministeri de Defensa francès i la història de la deportació, dels prop de 8.400 militars que van servir a l'exèrcit francès en van morir 1.062: 589 en combat, 287 en camps de concentració i *stalags*, 14 desapareguts (possiblement morts), 31 en accidents, 59 per malalties, i 82 per altres causes, com ferides de guerra. Les primeres defuncions es van registrar el setembre de 1939 per causes accidentals, i a partir del mes d'octubre en els primers combats al Sarre, on l'11 d'aquell mes van perdre la vida a Merchweiler Simón Lasarte, d'Irun, i Domingo Goyeche, del 18è Regiment d'Infanteria. En el regiment predominaven els bearnesos, bascos, navarresos i originaris de la regió de les Landes.¹²³ El 3 i 4 de maig de 1940 es van produir les primeres baixes a Noruega entre els soldats de la 13a DBLE, campanya en què van morir 33 republicans. Entre el 12 i el 13 de maig van perdre la vida 3 militars més al front de Bèlgica, en les poblacions de Buissonville, Leuze i Lichterwelde. Formaven part del 1r Regiment de Caçadors a cavall, del 71è Regiment d'Artilleria i de la 366a companyia mòbil.

Amb la invasió alemanya de França el 10 de maig, es compten ja per desenes. Van morir 215 militars en combat, entre un total de 248 per diverses causes: ferides de guerra, accidents i malalties. El 1941 i 1942, les defuncions a Mauthausen i a diversos *stalags*, 210, van superar les produïdes als fronts. En aquests anys, van morir en els combats del Líban 13 militars; 9 davant les costes gregues, i 15 a Líbia. El 1943, els enfrontaments a Tunísia van deixar 46 morts. L'any següent van ser 29 al front d'Itàlia, i 100 als de França. A la frontera i a Alemanya van perdre la vida 96 militars més fins al final de la guerra.

En el cas dels militars catalans, dels 1.320 constatats fins avui en van morir 201. En combat 114: 3 a Noruega, 1 a Bèlgica, 49 a la batalla de França, 4 al

122. ITS-Bad Arolsen.

123. SHD. Vincennes. GR/34/N/49 1-9.

Líban, 2 a Líbia, 2 a les costes gregues, 1 a Casablanca, 1 a Egipte, 13 a Tunísia, 5 a Itàlia, 22 a França el 1944-1945, 9 a Alemanya i 2 a Indoxina. Com a presoners de guerra en camps de concentració i *stalags*, 61, i per accidents i malalties, 26.

A diferència dels militars, és més difícil elaborar un cens dels republicans de les CTE que van perdre la vida en els combats de la batalla de França. Com he esmentat, només com a presoners de guerra, van morir a Mauthausen més de 4.000 dels 4.816 deportats, amb una presència majoritària de catalans. A aquests *morts pour la France*, s'han d'incorporar els de la Resistència i les víctimes civils que van perdre la vida a la rereguarda com a conseqüència de l'acció militar. Només als combats de maig-juny de 1940 n'hi va haver un mínim de 50, que s'incrementaren el 1944, durant l'alliberament, com en l'horror d'Oradour-sur-Glane, on van morir famílies senceres, entre altres les petites Angelina i Emília Masachs, de Sabadell, o per «foc amic» en bombardejos com l'esdevingut a Nantes, Marsella i tantes altres poblacions franceses. Encara en desconeixem el nombre, com també el dels mutilats i invàlids per aquestes accions.

8. LA REINSENCIÓ

La primera reinserció a la vida civil va tenir lloc després de l'armistici, amb els soldats que van tornar de la batalla de França amb contractes per la durada de la guerra. Desmobilitzats l'estiu de 1940 al camp de Septfonds, el destí de la majoria van ser els GTE, les noves companyies de treballadors creades pel govern de Vichy el 27 de setembre de 1940, amb un caràcter marcadament concentracionari. D'altres van acabar als camps de treballadors de l'Organització Todt alemanya a la França ocupada. Alguns van participar activament després a la Resistència, i d'altres, portats per la necessitat o per evitar els GTE, es van reenganxar a l'exèrcit de Vichy en aquelles dates o fins i tot més tard, com Josep Bel, el maig de 1942, i el jove Lluís Royo Ibáñez, que el 1943 «em vaig haver d'allistar a la Legió per evitar tornar a Espanya o anar a Alemanya».¹²⁴ Aquells dies s'havia implantat el Servei de Treball Obligatori (STO) i l'únic aval per no veure's en un tren amb destinació al Tercer Reich era disposar d'un carnet de treballador.

124. FACEEF, 1996, 86 / SHD. Vincennes. GR16P526782.

La segona reinserció va començar el 8 de maig de 1945 amb la rendició d'Alemanya. Els republicans de De Gaulle tornaven ¿a casa? El somni trencat del retorn a una Catalunya o a una Espanya democràtica va ser una esperança frustrada que varen haver d'acceptar, alhora que miraven de resoldre els problemes vitals immediats. Per als joves que havien lluitat al front, els coneixements tècnics que havien adquirit com a militars els van facilitar incorporar-se al mercat laboral. Per als més veterans significava començar de nou, restablir llaços familiars i buscar feina i un lloc on viure. Els exsoldats de la República tornaven a la «normalitat» després de deu anys de guerra. A la fàbrica, al comerç, reconvertits en civils en una quotidianitat allunyada dels dies de guerra i de celebracions pel triomf. Alguns joves van decidir continuar en el que gairebé només havien conegut: l'exèrcit, i els trobem lluitant a Indoxina amb altres soldats que hi havien estat destinats durant el conflicte. La majoria, però, va tornar a França, on es van integrar al mercat de treball de la reconstrucció i el Pla Marshall. El 1947 residien al país 260.246 espanyols majors de 15 anys, la nacionalitat més nombrosa després de la italiana (393.737).¹²⁵ Aproximadament la meitat eren exiliats. Segons Florence Guilhem, el 1951, 112.266 tenien la condició de refugiats.¹²⁶

En el cas dels presoners de guerra, la major part van tornar a França, on es va habilitar l'Hotel Lutetia a París per acollir els que arribaven dels camps de concentració. Els governs republicans a l'exili, tant el català com el basc i l'espanyol, van organitzar serveis d'ajuda. Així mateix, el govern francès va atorgar als exiliats l'estatus de refugiats, i en va regularitzar finalment la residència, una notícia acollida pels exiliats de 1939 com un reconeixement a la seva col·laboració durant la guerra, i per compensar el tracte rebut a la seva arribada i les penalitats que van haver de patir. També els va oferir protecció sota diferents organismes governamentals, com l'Oficina Central dels Refugiats Espanyols. Per als invàlids i mutilats va establir un règim de pensions, així com per a les vídues i els orfes dels militars que havien mort en la guerra.

Un grup de presoners, però, ja no va fer el viatge de tornada a França. Alguns es van assimilar a la societat alemanya i van continuar treballant àdhuc per a les mateixes empreses on ho havien fet durant la guerra i residint en poblacions a les quals havien estat destinats. Alguns es van casar amb dones alemanyes i d'altres

125. *Bulletin de la Statistique générale de la France*, op. cit., p. 224.

126. Florence GUILHEM, *L'obsession du retour. Les républicains espagnols, 1936-1975*, Tolosa, Presses Universitaires du Mirail, 2005.

van quedar concentrats en camps d'internament fins a trobar feina. La majoria dels que es van quedar al país va intentar, però, començar una nova vida aprofitant els embarcaments a Sud-amèrica promoguts per l'Organització Internacional per als Refugiats (IRO), creada a finals de 1946 per l'ONU, com posen de manifest les nombroses fitxes de peticions que es conserven en els arxius alemanys. La destinació més triada en aquells dies era la pròspera Veneçuela del govern de Rómulo Gallegos. A partir de 1947 van arribar en gran nombre des de diverses capitals europees, al costat d'altres exiliats de diferents nacionalitats. En aquesta data també es van produir alguns retorns a Espanya davant la constatació d'un llarg exili i afavorits per les campanyes de repatriació franquista.

Per a aquells que van deixar enrere els camps de concentració, de presoners de guerra i els de treball, també començava el procés de refer-se d'aquelles experiències. No va ser gens fàcil per als que van passar pels camps de concentració: «Molts d'ells, després d'un llarg període en què van patir tota mena de vexacions i van ser exposats a la brutalitat i a una por constant a una mort imminent, estan mentalment pertorbats»,¹²⁷ conclouia un document de l'exèrcit nord-americà tot just un mes després de l'alliberament de Mauthausen. En el cas dels republicans, l'exbrigadista internacional austríac Hermann Langbein destacà que «la seva disciplina militar els va permetre adaptar-se millor que altres a les condicions de vida del camp».¹²⁸ Des de 1936, o havien lluitat al front o havien estat internats sota règims concentracionaris. Guerra, violència, supervivència.

La majoria van acabar naturalitzant-se francesos i van morir al país on havien arrelat. En les entrevistes amb els familiars s'expliquen diverses experiències, però predomina un denominador comú: els pares no parlaven gaire del passat i desitjaven la integració plena dels fills en la vida francesa. No volien que fossin ciutadans de segona. Serien els nets els que es farien preguntes sobre aquells avis i àvies que no havien nascut a França i havien lluitat en tantes guerres.

8.1. Memòria: marginació i recuperació

El record dels republicans en la Segona Guerra Mundial es va diluir en tot just dos anys. Entre 1945 i 1946, van rebre homenatges públics i se'ls van concedir

127. ITS-Bad Arolsen. Doc. 82116251.

128. Hermann LANGBEIN, ... *nicht wie die Schafe zur Schlachtbank*. *Widerstand in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern*, Frankfurt am Main, Fischer, 1980, p. 185.

distincions militars, però, a partir de 1947, la nova conjuntura política francesa i internacional els va anar excloent del relat. En aquells inicis de la Guerra Freda la «qüestió espanyola» va perdre protagonisme en el comitè de seguretat de l'ONU, i estats que un any abans havien donat suport als governs republicans a l'exili, se'n van distanciar, malgrat l'esforç per convèncer-los de la seva moderació i la voluntat de portar a terme una transició política pacífica. Els veterans *rouges espagnols* tornaven a ésser políticament incòmodes en aquell nou ordre mundial.

En el relat sobre la guerra i la Resistència va prevaldre el discurs nacionalista francès, minimitzant la participació estrangera. Els militars republicans, sense cap Estat al darrere que els homenatgés i institucionalitzés, es van anar fonent en negre. Com evocava l'advocat i escriptor exiliat Vicente Botella Pastor: «En els noticiaris de cinema [francesos] que rememoraven l'alliberament de París, anaven desapareixent d'any en any les escenes en què es veien tancs i blindats amb títols com *Madrid, Brunete, Guadalajara, Terol, Ebro*, tripulats per una companyia de la Divisió Leclerc, composta íntegrament per exiliats (...). El que no es va esborrar ni eliminar —hauria estat públic i escandalós— va ser la làpida que hi havia al mur del jardí de les Tuileries i la Plaça de la Concòrdia dedicada a López Ros, soldat de la 2a caigut un dia d'agost de 1944 en l'alliberament de París».¹²⁹ El jove Antonio López Ros havia nascut a Alacant el 25 de gener de 1922, i es va allistar al 3r Regiment de Marxa del Txad del general Leclerc. Va morir en l'alliberament de París per l'esclat d'un obús el 25 d'agost de 1944. Tenia vint-i-dos anys.¹³⁰

Com un símbol d'aquest procés, el 28 de novembre de 1947 moria el general Leclerc en un accident d'aviació. De tant en tant, s'interrompia aquell silenci, per protestar, més que contra l'oblit, que encara no podia ser-ho, contra la marginació. El 18 de novembre de 1954 el dirigent del PSOE Rodolfo Llopis, president durant uns mesos de 1947 del govern republicà a l'exili, denunciava aquella invisibilitat. Feia uns dies s'havia inaugurat un monument a Narvik als morts en els combats, i en els actes d'homenatge només s'havia esmentat els soldats de nacionalitat noruega, polonesa i francesa. «En les informacions de la premsa, mai no se cita els republicans espanyols»,¹³¹ reivindicava Llopis, i,

129. Virgilio BOTELLA PASTOR, *Memorias del exilio, Canobre*, núm. 20-21, primavera-estiu de 1991, p. 148.

130. SHD. Caen. AC21P80034.

131. Rodolfo LLOPIS, *Le Réveil socialiste*, òrgan de la SFIO, 18 de novembre de 1954.

d'acord amb els temps que corrien, de passada comentava que no hi havia hagut cap comunista entre els republicans que van servir a l'exèrcit francès.

A finals dels anys seixanta van començar a guanyar una mica de visibilitat amb llibres com el d'Antonio Vilanova, *Los olvidados*, publicat per la icònica Ruedo Ibérico de París, obra que, amb les seves imprecisions, va suposar un treball titànic per a l'autor que va realitzar la primera gran síntesi sobre l'exili i va deixar per a la posteritat «la obligació de llevar a escena a aquellos hombres que participaron de forma tan destacada, y a los que, durante décadas, se ha mantenido, de manera vergonzante, entre bastidores, como si su presencia hiciese enrojecer a los demás partícipes del triunfo».¹³² També estudis com els de Guy Hermet i David Wingate Pike¹³³ van començar a aparèixer de manera simultània amb els relats d'alguns exiliats com Miguel Ángel Sanz (1971), Alberto Fernández (1972) i Eduard Pons Prades (1973). A aquestes obres s'hi van sumar els estudis del diplomàtic Javier Rubio (1974), i articles com el de Manuel Tuñón de Lara, *Los españoles en la II Guerra Mundial* (1976).¹³⁴ Als anys vuitanta, Daniel Arasa va començar a investigar sobre aquesta temàtica, publicant *Els catalans de Churchill* (1990),¹³⁵ i van ser cada vegada més freqüents les referències col·laterals a aquests combatents, sobretot quan la historiografia es va dedicar de manera sostinguda als estudis sobre l'exili a partir dels anys noranta del segle xx i s'inicià una necessària retroalimentació acadèmica a banda i banda de la frontera i amb Amèrica fins a data d'avui.

Encara els allistats més joves d'aquell llunyà 1939-1945 van poder gaudir d'algun reconeixement públic després de gairebé mig segle. Es fotografiaven amb les medalles militars i assistien als actes d'inauguració d'algun memorial o a les commemoracions anuals, recollides per la sempre interessant premsa local i els butlletins d'*Anciens combattants*. El primer gran homenatge va trigar una

132. Antonio VILANOVA, *Los olvidados*, París, Ruedo Ibérico, 1969, p. 503.

133. Guy HERMET, *Los españoles en Francia*, Madrid, Guadiana, 1969. Editat en francès el 1967. David W. PIKE, *¡Vae Victis! Los republicanos refugiados en Francia*, París, Ruedo Ibérico, 1969.

134. Miguel Ángel SANZ, *Los guerrilleros españoles en Francia*, l'Havana, Instituto Cubano del Libro, 1971. Alberto FERNÁNDEZ, *Emigración republicana española (1939-1945)*, Bilbao, Zero, 1972. Eduard PONS PRADES, *Los que sí hicimos la guerra. Republicanos españoles en la Segunda Guerra Mundial*, Esplugues de Llobregat, Ediciones Martínez Roca, 1973. Javier RUBIO, *La emigración española a Francia*, Barcelona, Ariel, 1974. Manuel TUÑÓN DE LARA, «Los españoles en la II Guerra Mundial», a José Luis ABELLÁN (ed.), *El exilio español de 1939*, Madrid, Taurus, 1976-1978.

135. Daniel ARASA, *Els catalans de Churchill*, Barcelona, Curial, 1990.

mica a arribar, quan el 2004 l'Ajuntament de París va celebrar el primer acte de reconeixement a França a la «Nou».

Han passat vuitanta anys des del final de la Segona Guerra Mundial. Oblidats? Oblit, marginació, el pas natural del temps, tendències i evolucions historiogràfiques, periodístiques, conjuntures polítiques... En els darrers anys, la història social i geopolítica de la guerra ha obert camins nous i s'han començat a normalitzar aquests estudis dins l'ampli camp de la historiografia. Pel que fa a l'exili, la bibliografia és ja tan inabastable com, en alguns aspectes, incompleta, la qual cosa tampoc no s'ha d'avaluar sempre amb negativitat, sinó com un camp per explorar. Espero que aquest article hagi contribuït a una millor comprensió d'aquells fets històrics i a deixar de parlar dels seus protagonistes com un genèric abstracte, posant-los nom i cognoms, uns paisatges, un temps, i una *Incerta glòria*, com diria Joan Sales. En aquest cas, només incerta pel silenci que la va acompanyar durant dècades.